THE

HARIDAS SANSKRIT SERIES

39

S'RĪ

BHĀVAPRAKĀS'A

By

S'RIBHĀVAMIS'RA

Edited with Introduction & Index,

By

Pandit S'ri Brahma S'ankara Mis'ra

(PART-II)

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DÂS HARIDÂS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1935.

PUBLISHED BY
JAI KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
B E N A R E S.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

३९

॥ श्रीः ॥

श्रीभावप्रकाशः ।

(मध्यमोत्तरखण्डमात्रः)

भिषग्भूषणश्रीमद्भावमिश्रेण विरचितस्तत्कृतया

विषमस्थलटीकयोपेतः ।

श्रीमन्मध्वसम्प्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यन्यायरत्नतर्करत्न
गोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रिणामन्तेवासिना "बल्ली" मण्डलान्तर्गत "मिश्रौ-
लिया" ग्रामवासिना सरयूपारीणपङ्क्तिपावनान्ववायिना गौतमगोत्रोद्भव-
श्रीब्रजमोहनशर्मसूनुना साहित्यशास्त्रिणा मिश्रोपाह्व—

श्रीब्रह्मशङ्करशर्मणा

सम्पादितश्च ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

सं० १९९२ वै०

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी।

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

किमपि निवेदनम् ।

अयि ! सर्वदा शर्मदायुर्वेदीयभावप्रकाशपूर्णतामभीप्सवो-
विद्वज्जनाः प्रियच्छात्रगणाश्च !

दिष्ट्या कारुण्यदृष्ट्या परमया परमेशितुः श्रीकृष्णस्य श्रीराधारमणस्यैव; जातमिदं महत् प्रमोदस्थानं यद्—

"नातिदीर्घेण कालेनैव भवतामग्रेऽवशिष्टमध्यमोत्तरखण्डप्रदानेन समग्रं "भावप्रकाश" नाम्ना प्रकाशमानं ग्रन्थं समुपस्थापयितुं प्रभुरभूवमि"ति, अस्तु—

संप्रति भवदृष्टिपथं प्राप्तेऽस्मिन् ग्रन्थेऽन्तिमाष्टमचिकित्साप्रकरणमात्रं भावप्रकाशस्य बोध्यम्, तच्च मध्यमोत्तरखण्डद्वयात्मकं द्विसप्तत्यधिकारपूरितम्, तत्र प्रथमं मध्यखण्डं तु सप्तत्यधिकारैर्ज्वरप्रभृतिनामधेयैः संवलितंभागचतुष्टयात्मकम्, द्वितीयमुत्तरखण्डन्तु केवलेनाधिकारद्वयेन पूर्णतामभजत् ।

तत्रादौ मध्यखण्डे ज्वरादयो रोगाः प्रायशो माधवनिदानसरणिमनुसृत्य तत्क्रमेण निदानव्याख्यानपुरस्कृताः समुचितस्वानुभूतसंगृहीतचिकित्साविधानसमन्विताश्च विनिर्दिष्टाः, अत्र क्रमेण ज्वरा—तीसार—ज्वरातिसार—ग्रहण्यधिकाराः प्रथमे भागे तत्तद्विप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानसम्प्राप्तिभेदलक्षणभेषजसमन्विता निवेशिताः सन्ति, द्वितीये भागे—अर्शो-जठराग्निविकार—कृमिरोग-पाण्डुरोगकामलाहलीमक—रक्तपित्ता—म्लपित्तश्लेष्मपित्त—राजयक्ष्म—कास-हिक्का—श्वासस्वरभेदा-रोचक—च्छर्दि-तृष्णा—मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यास—मदात्यय-दाहो—न्मादा—पस्मार—वालव्याध्यू—रुस्तम्भा—मवात—पित्तव्याधि-श्लेष्मव्याधि-वातरक्तनामकाश्चतुर्विंशत्यधिकाराः, एवं तृतीये भागे-शूलपरिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्तोपनामकशूलो—दावर्त्तानाह-गुल्म-प्लीहयकृद्-हृद्रोग-मूत्रकृच्छ्र-मूत्राघाता-श्मरीरोग-प्रमेहपिडका-स्थौल्य-कार्श्यो-दर-

शोथ-वृद्धिब्रध्न-गलगण्डगण्डमालाग्रन्थ्यर्बुद-श्लीपद-विद्रधि-व्रण-पद-लाञ्छना एकोनविंशत्यधिकारास्तथा चतुर्थे भागे-नाडीव्रण-भगन्दरो-पदंश-लिङ्गार्शः-शूकदोष-कुष्ठ-शीतपित्तोदर्दकोठोत्कोठ-विसर्प-स्नायुरोग-विस्फोटक-फिरङ्गरोग-मसूरिकाशीतला-क्षुद्ररोग-शिरोरोग-नेत्ररोग-कर्ण-रोग-नासारोग-मुखरोग-विष-प्रदर-सोमरोग-योनिरोग-बालरोग-व्यपदे-शभाजस्त्रयोविंशत्यधिकाराः सन्ति ।

तेषु च स्वस्वविप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानसम्प्राप्तिभेदलक्षणौषधानां यथायथं-वर्णनं मनोहरं निबद्धम् ।

किञ्चात्र फिरङ्गरोगस्यार्वाचीनत्वेऽप्युपयोगितामाकलय्य तदधिकारे यद् यथामति ग्रन्थकर्त्रा तच्चिकित्सापद्धतिर्लिपिबद्धा कृता, तेन तस्य वैद्योचितबु-द्धिवैशद्ये केनापि नापि विचिकित्साऽवसरः ।

उत्तरखण्डे तु-वाजीकरण-रसायनाह्वयोर्द्वयोरधिकारयोरेव समुल्लेखः, तत्र यथाक्रमं क्लैब्यस्य भेदलक्षणनिर्देशपुरःसरं तच्चिकित्साऽपि संक्षेपतोऽभि-हिता, अन्ते च-रसायनस्य लक्षणं प्रयोगमप्यल्पीयस्त्वेन वर्णयता ग्रन्थकृता शुभाशीर्वादप्रदानपुरःसरं ग्रन्थः समापि ।

अपि चात्र बहुषु:स्थलेषु प्रतिपुस्तकं भ्रमजनकपाठा यथामति संशोधि-ताः, अस्मत्सविधे पुस्तकद्वयमासीदादर्शपाठावाप्तये, एकं श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणय-न्त्रालयात् प्रकाशितचरम्, अपरं वङ्गीयलिपिबद्धं "कलिकाता"नगरे मुद्रितम्, अनयोरन्त्यमेवास्माकं प्रायश आदर्शपुस्तकमपेक्षाकृतं शुद्धमिति धारणा ।

अस्य विषमस्थलटीकाऽभिव्यक्त्यै सर्वत्र तत्तत्स्थलेषु पुष्पाकार*चिह्नानि प्रदत्तान्यस्माभिः स्वप्रकाशितचरैतदीयपूर्वखण्डवत् ।

किञ्च टीकायामोषधीनां नामान्तराभिधाने क्वचित् संयुक्तप्रान्तीयभाषा-भाषिसम्मतस्य कुत्र चिद् वङ्गदेशीयभाषोदितस्य नाम्नः समुल्लेखेनायं भा-वमिश्रमहोदयो वङ्गीय उत संयुक्तप्रान्तीयोऽथवा किंप्रान्तीय इति विनिश्चेतु-

मशक्यतया विरम्यतेऽस्माभिरेतद्विषयकविचारसरणितोऽतः क्षन्तव्या वयम्, यदि शक्यो भविष्यति तदा पुनः संस्करणान्तरे निश्चयो भविष्यति।

अत्र विषयानुक्रमणिकानिर्माणसमये लेखनसाहाय्येन समये२ पाठशोधनावसरे वङ्गाक्षरमुद्रितपुस्तकपाठसाहाय्येन यादृशं बन्धुत्वं वङ्गदेशीयश्री श्री १००८ श्रीकृष्णचैतन्यचरणोपदिष्टैकराजपथपथिकप्रवर "ठाकुरोपाह्वश्रीराखालानन्द" महोदयात्मजतल्लजेनान्वर्थनामकेन "श्रीस्वरूपानन्द" महाशयेन प्रादर्शि, तत्प्रकटीकरणे नितरामसमर्थेन मया केवलं तदभिनन्दनसमर्थेन भूत्वा कर्त्तव्यपालनं क्रियते।

अस्य मुद्रणं विद्याविलासमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना श्रेष्ठिप्रवरसज्जनशिरोभूषण "श्रीहरिदासगुप्ता"त्मज "श्रीजयकृष्णदासगुप्त" महोदयेन सर्वेषां विदुषां सौलभ्यार्थमेव स्वकीयद्रव्यव्ययेन पूर्वखण्डात् पृथक् कृतं,-तदनुरोधपारवश्येन मया यथामति प्राकाशि ग्रन्थोऽयमल्पीयसा कालेनातोझटिति प्रकाशनवशाद् यदि कुत्रापि प्रमादतो दृष्टिदोषस्य नान्तरीयकतया ज्ञानाज्ञानविजृम्भिता काचिदपि मानुष्यकसुलभा त्रुटिरत्र दृक्पथमायायात्तदा-

"गच्छतः स्खलनं क्वापि
भवत्येव प्रमादतः।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र
समादधति साधवः" ॥

इत्यभियुक्तोक्तिमङ्गीकृत्य साधुपथमूरीकुर्वद्भिस्तत्रभवद्भिरायुर्वेदविद्भिः स्वकीयेव सा क्षम्येतेति सविनयमनुनयो—

श्री राधारमणमन्दिरे
(बुलानाला) काश्याम्
अधिदीपावलि
सं० १९९२ वैक्रमीये

विदुषामेकान्तविनेयस्य
साहित्यशास्त्रिणो
ब्रह्मशङ्करमिश्रस्य

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे—

विषयानुक्रमणिका ।

अष्टमं चिकित्साप्रकरणम् ।

कृमिरोगाधिकारः।

विषयाः	पृ. सं.
द्वाविंशोऽपस्माराधिकारः ।	

त्रयोविंशो वातव्याध्यधिकारः ।

चतुर्विंश ऊरुस्तम्भाधिकारः।

पञ्चविंश आमवाताधिकारः।

चतुष्पञ्चाशत्तमः शीतपित्तोदर्द-कोठोत्कोठाधिकारः ।

सप्ततितमो बालरोगाधिकारः।

इति मध्यखण्डम् ।

अथोत्तरखण्डम् ।

एकसप्ततितमो वाजीकरणाधिकारः ।

द्विसप्ततितमो रसायनाधिकारः ।

❀ इति ❀

॥ श्रीः ॥

भावप्रकाशः

अथ मध्यखण्डम् ।

तत्र

प्रथमो भागः ।

तत्राष्टमं चिकित्साप्रकरणम् ॥ ८ ॥

तत्रादौ ज्वराधिकारमाह—

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः ।
अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं लिख्यते मया ॥ १ ॥

तत्र ज्वरस्य प्रथमोत्पत्तिमाह सुश्रुतः—

दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ २ ॥

*अस्यायमर्थः—दक्षकर्तृको योऽपमानस्तेन संक्रुद्धो यो रुद्रः, तस्य यो निःश्वासः, तस्मात्सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स ज्वरः । क्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते । यत उक्तं चरकेण—क्रोधात्पित्तमित्यादि । तेन सर्वज्वरेषु पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्त्तव्या ।

अत एवाह वाग्भटः—

*उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥ १ ॥

*अधिकमिति । रुद्रसम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवताऽऽत्मकत्वात्पूजार्हत्वं चोपदर्शितम् ।

अत एव वैदेहः—

*ज्वरः सम्पूजनैर्वाऽपि सहसैवोपशाम्यति । इति ॥ २ ॥

*मूर्त्तिरस्यस्योक्ता सुश्रुतेन—

ज्वरमूर्त्तिमाह—

*रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ।
त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिराः सुमहोदरः ।
वैयाघ्रचर्मवसनः कपिलो माल्यविग्रहः ॥ ३ ॥
पिङ्गेक्षणो ह्रस्वजङ्घो बीभत्सो बलवान्महान् ।
पुरुषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्मृतः ॥ ४ ॥
तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्त्वानां परिकीर्त्यते ।
जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनाम् ।
ऋते देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हि तम् ॥ ५ ॥

*तस्य ज्वरस्य संख्यारूपां सम्प्राप्तिमाह-ज्वरोऽष्टधेति । अष्टधात्वं विवृणोति-पृथगिति । वातिकः, पैत्तिकः, श्लैष्मिकश्चेति त्रयः, द्वन्द्वजाश्च त्रयः—वातपैत्तिकः, वातश्लैष्मिकः, पित्तश्लैष्मिकश्चेति । सङ्घातजः सान्निपातिक एकः ।

*"द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ।
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश" ॥ ६ ॥

*इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा–१ वातोल्बणः । २ पित्तोल्बणः। ३ कफोल्बणः। ४वातपित्तोल्बणः। ५वातश्लेष्मोल्बणः। ६ पित्तश्लेष्मोल्बणः। एवं षट्। १ अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः। २ अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्तः। ३ अधिकपित्तो मध्यवातो-हीनकफः। ४ अधिकपित्तो मध्यकफो हीनवातः। ५ अधिककफो-मध्यवातो हीनपित्तः। ६ अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति षट्। उल्बण एकः १ एवं त्रयोदश। अत्र तु त्रिदोषजत्वेन साम्यात्सान्निपातिक एक एव गणितः। आगन्तुज इति। अत्रागन्तुशब्देनाभिघातादयो हेतव उच्यन्ते। कुत्र चिद्व्याधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। आगन्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति तथाऽप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुकोऽप्यत्रैक एव गणितः।

*नन्वागन्तुजेऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं दोषजाद्भिन्नः ? । उच्यते—उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा च चरके–

"आगन्तुको हि व्यथापूर्वं जायते पश्चाद्भिन्नैर्दोषैरनुबध्यते" इति॥२॥

अथ ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

मिथ्याऽऽहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः॥ ३॥

*मिथ्याऽऽहारविहाराभ्याम्=अनुचिताहारचेष्टाभ्यां हेतुभूताभ्याम्, दोषाः=वातपित्तकफाः, आमाशयाश्रयाः=आमाशयं गताः, रसानुगाः=रसदूषकाः, वहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं=कोष्ठगताग्नेरुष्माणं, न तु समस्तमग्निं, तदा दोषपाकासम्भवः स्याद्, बहिः प्रक्षिप्य। ज्वरदाः स्युः=ज्वरकारिणो भवेयुरित्यर्थः॥ ३॥

अथ ज्वरस्य सामान्यविशेषपूर्वरूपमाह—

श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु॥ ४॥
जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः।
अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे॥ ५॥
सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात्।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम्॥ ६॥

*श्रमो व्यापारं विनैव। अरतिः=अस्वस्थचित्तत्वम्। विवर्णत्वं=म्लानगात्रता। वैरस्यं=मुखस्याप्रकृतरसता। नयनप्लवः=नयनयोरश्रुपूर्णत्वम्। शीतवातातपादिषु मुहुरिच्छाद्वेषौ। आदिशब्दाज्ज्वलने जले च। यत उक्तं चरकेण—

*"ज्वलनातपवातेषु भक्तिद्वेषावनिश्चितौ" इति॥ ७॥

*शयनादिष्वित्यन्ये। अङ्गमर्दः=अङ्गमोटनम्। गुरुता गात्रस्य। रोमहर्षः=रोमाञ्चता। अरुचिर्भोज्ये, तमः=तमोमग्नस्येव ज्ञानम्। अप्रहर्षः=हर्षाभावः। शीतं लगति। चकाराद् बलहानिः। बालहितोपदेशद्वेषादयोऽपि भवन्ति। तृतीयश्लोकस्थं सामान्यत इति पदं पूर्वश्लोकाभ्यां सम्बन्धनीयम्। तेन सामान्यतो ज्वरे उत्पत्स्यति=भविष्यति, श्रमादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः। उत्पत्स्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि शतृभाव आर्षत्वात्। विशेषादुच्यते। समीरणाज्ज्वर उत्पत्स्यति, अतिशयेन

जृम्भा भवति। पित्ताज्ज्वरे उत्पत्स्यति, अत्यर्थो नयनयोर्दाहो भवति कफज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थेन नान्नाभिनन्दनम्=अन्नाकाङ्क्षा न भवति। जृम्भाऽऽदयोऽपि श्रमादिपूर्वा भवन्ति यतः] सामान्यधर्माक्रान्तो-विशिष्टो धर्मो भवति ॥ ४—६ ॥

अथ द्वन्द्वजपूर्वरूपमाह—

रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः ॥ ७ ॥

*अन्यतराभ्यां=जृम्भानेत्रदाहाभ्यां जृम्भाऽन्नारुचिभ्यां, नेत्रदाहा-न्नारुचिभ्यां वा संसृष्टैः, रूपैः=श्रमादिभिः, द्वन्द्वजं=द्विदोषजं पूर्वरूपं, विदुः=जानीयुः ॥ ७ ॥

अथ सान्निपातिकपूर्वरूपमाह—

सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ॥ ८ ॥

*सर्वदोषप्रकोपजे (पूर्वरूपे) सर्वलिङ्गसमावायः=अतिशयित-जृम्भानेत्रदाहान्नारुचिसहितानां श्रमादीनां समवायो भवति ॥ ८ ॥

अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह—

स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ९ ॥

*स्वेदावरोधः=प्रस्वेदानिर्गमः। न तु पित्तज्वरे स्वेदनिर्गमादे-तल्लक्षणं व्यभिचरति, तत्रोत्सर्गापवादभावादिति जेज्जटकार्त्तिककु-ण्डादयः। अन्ये तु—स्विद्यते उत्स्विद्यतेऽनेनेति स्वेदः=अग्निस्तस्या-वरोधः=दोषैराच्छन्नता, सन्तापः=ताप इति वक्तव्ये सन्तापाभिधानं-देहेन्द्रियमनसां सन्तापबोधनार्थम्। यत उक्तं चरकेण—ज्वरविशेषणं-"देहेन्द्रियमनस्तापी" ति। तत्र देहसन्तापो=देहोष्णता। इन्द्रियस-न्तापः=इन्द्रियतापरूपवैकृत्यम्। यत उक्तम्—

*इन्द्रियाणां तु वैकृत्यं यत्तत् सन्तापलक्षणम्।
वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनःसन्तापलक्षणम् ॥ ८ ॥ इति ॥

*सर्वाङ्गग्रहणम्=सर्वेषामङ्गानां वेदनया ग्रहणं सर्वाण्यङ्गानि स्त म्भेन गृहीतानीव वा भवन्ति। युगपदिति, मिलितमेतल्लक्षणम्, प्रत्ये-कस्य व्यभिचारात्। यथा स्वेदावरोधः कुष्ठपूर्वरूपे। तथा सन्तापो-दाहव्याधौ। तथा सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गरोगाख्यवातव्याधौ ॥ ९ ॥

अथ प्रस्वेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह—

रुणद्धि चाप्यपां धातून् यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
भवत्यत्युष्णगात्रश्च स्विद्यते न च सर्वशः ॥ १० ॥

*यस्माज्ज्वरोऽपां धातून्=रसधातून् रुणद्धि तस्माद्धेतोर्ज्वरातुरोऽत्युष्णगात्रो भवति सर्वशः स्विद्यते न च ॥ १० ॥

अथ ज्वरस्य सामान्यचिकित्सामाह—

अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियां तत्र विदध्यात्तु चिकित्सकः ।
सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वाते निलये वसेत् ।
निर्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥ ११ ॥

अथ व्यजनानिलस्य गुणानाह—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ।
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥ १२ ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ १३ ॥

अथान्यान्यान्यपि सामान्यज्वरपथ्यान्याह—

नवज्वरी भवेद्यत्नाद् गुरूष्णवसनावृतः ॥ १४ ॥
यथर्त्तुपक्वपानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ।
विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ॥
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ १५ ॥

अथ तरुणज्वरे त्याज्यान्याह सुश्रुतः—

परिषेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ॥ १६ ॥
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ।
क्रोधप्रवादभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरी ॥ १७ ॥

*परिषेकः=स्नानादिः । प्रदेहः=अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ १७ ॥

अथ त्याज्यसेवनादवगुणानाह—

शोषं छर्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।

प्राप्नोत्युपद्रवानेतान्परिषेकादिसेवनात् ॥ १८ ॥

*आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ १८ ॥

अथ तरुणज्वरे त्याज्यव्यायामादीनां सेवने पृथक् पृथग् दोषानाह हारीतः—

व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात्स्तम्भमूर्च्छनम् ।
मृतिश्च स्नेहपानाद्यैर्मूर्च्छा च्छर्दिर्मदोऽरुचिः ॥ १९ ॥
गुर्वन्नभोजनात्स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसां च प्रवर्त्तनम् ॥ २० ॥

*मृतिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते, स्वप्नाद्=दिवास्वापात् ॥ १९-२० ॥

अन्यच्च वर्जयेत्-

सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्नानि पानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥ २१ ॥
व्यायाममतिचेष्टां वाऽभ्यङ्गं स्नानं च वर्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ २२ ॥

अथ "ज्वरी लङ्घनं कुर्यादि" त्याह चरको वाग्भटश्च—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ २३ ॥

*अस्यायमर्थः—यतो हेतोरामाशयस्थो दोषो वातपित्तकफरूपः, अग्निं हत्वा=आच्छाद्य, सामः=अपक्वाहाररससहितः, मार्गं पिधापयन्=अत्रार्षत्वादहेतावपि कर्त्तरि शतृप्रत्ययस्तेन पिदधातीत्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्लङ्घनं ज्वरी आचरेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

यथा—

ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् ॥ २४ ॥
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥
प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥ २५ ॥

चक्रदत्तश्च—

तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।

आमदोषमलिङ्गाद्वा लङ्घयेत्तं यथाविधि ॥ २६ ॥

अन्यच्च—

अथ दोषपाकसमयमाह—

वातः पचति सप्ताहात्पित्तं तु दशभिर्दिनैः ॥ २७ ॥
श्लेष्मा द्वादशभिर्घस्रैः पच्यते वदतां वर! ।
लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः ।
त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे ॥ २८ ॥
निर्वातसेवनात्स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः ।
पानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत् ॥ २९ ॥

आत्रेयेणोक्तम्—

ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् ॥ ३० ॥

*अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः—

आनद्धः स्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥ ९ ॥

*आनद्धः स्तिमितैर्दोषैः=निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः । संसर्गम्=औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ ६ ॥

*यत आह चरकः—

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १० ॥

*चतुष्प्रकारा संशुद्धिः=वमनविरेचननिरूहवस्तिशिरोविरेचनानि । न त्वनुवासनं तस्य बृंहणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः—

*शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणं तु पृथग्विधम् ॥ ११ ॥

*लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥ ११ ॥

*ननु "आनद्धः स्तिमितैर्दोषैरि"त्यादि पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतो ज्वरिणा यथाऽनशनरूपं लङ्घनं क्रियते, तथा "चतुष्प्रकारा संशु-

द्धिः" इत्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते? तत्रोच्यते—वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः—

*सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिकज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥ १२ ॥

(सोत्क्लेशे=वमनेच्छावति, प्रशिथिलाशये=प्रोपसर्गवैपरीत्येन गाढाशय इत्यर्थः) ॥ १२ ॥

*सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् ॥
कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्द्धविरेचनम् ॥ १३ ॥

*सोदावर्त्ते=उदरपूरणवति ॥ १३ ॥

*अपि च सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्यः । यत आह हारीतः—

*तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषाऽऽर्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ १४ ॥

*अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनं ज्वरिभिर्मारुतसेवनं च कार्यम्, सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् । अतो मारुतसेवनमवस्थाविशेष एवोक्तम् । आतपसेवनं चाप्यवस्थाविशेष एव युक्तम् ।

*लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तु मुखवैरस्यतृष्णाऽरोचकनाशनैः ॥
ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ॥ १५ ॥

*इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः । तस्मा "चतुष्प्रकारा संशुद्धिरि"त्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्णीतम् ॥ ३० ॥

दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितश्चाप्यदोषश्चेद्यवागूपानमाचरेत् ॥ ३१ ॥
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शस्तमाचरेत् ॥

पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने ॥ ३२ ॥

अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य संतर्पणं हितम् ॥ ३३ ॥
द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हस्य कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥ ३४ ॥

अथोपवासरूपलङ्घनस्य फलमाह—

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ ३५ ॥

*लङ्घनेन = अनशनेन दोषे प्रवृद्धे क्षयं नीते । यत आह—
"आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः ॥ १६ ॥ इति ।

*पचतीति । सन्धुक्षिते अनले आच्छादकदोषक्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यथोक्तसम्प्राप्तिसामग्रीविघटनाद्विज्वरत्वम् । शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम् । क्षुद् = बुभुक्षा च जायत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्यच्चाह सुश्रुतः—

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ ३६ ॥

*अनवस्थितदोषाग्नेः = अनवस्थितः = स्वस्थानादितस्ततो गतो-दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः । काङ्क्षा = अन्नाभिलाषः, रुचिः = लङ्घनेनामपाकान्मुखशोषादिनाशे मुखस्य यत्प्रकृतत्वं सैव रुचिः = शोभा ।
"रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभीष्टार्थाभिलाषयोः"
इति मेदिनीकारः ॥ ३६ ॥

अथ सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह—

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥ ३७ ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ३८ ॥

*हृदयस्य शुद्धिः = हृदयानवरोधः । उद्गारशुद्धिः = सधूमाम्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः = कफेनानवलिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः = मुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे = तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिन् । तन्द्रा =

निद्रावत् क्लान्तिः, क्लमोऽत्र ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये=क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये। अन्तरात्मनि=मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति, न तु प्रत्येकम् ॥३७-३८॥

अथ हीनलङ्घनस्य लक्षणमाह—

कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः।
कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने ॥ ३९ ॥

*कफोत्क्लेशः=कफस्य वमनायोपस्थितिः। हृल्लासः=उपस्थितवमनत्वमिव। ष्ठीवनं=हृदयात्कफनिर्गमः ॥ ३९ ॥

अथातिशयितलङ्घनस्य लक्षणमाह—

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ४० ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमो हृदि।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ४१ ॥

*श्रोत्रनेत्रयोर्दौर्बल्यं=कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। मनसः संभ्रमः=भ्रान्तिः। ऊर्ध्ववातः=उद्गारबाहुल्यम्। हृदि तमः=अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम् ॥ ४०-४१ ॥

अथ बलरक्षणं लङ्घनं कारयेदित्याह—

बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत्।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ४२ ॥

*अयमर्थः—एनं=रोगिणं, बलाविरोधिना=अनतिबलक्षयकारिणा, लङ्घनेन, उपपादयेद्=उपचरेत्, कुत इति चेत्तत्राह-यदर्थः=यस्मै आरोग्याय, अयं क्रियाक्रमः=चिकित्सोपक्रमः। तद् आरोग्यं बलाधिष्ठानं=बलाश्रयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथ केषाञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः—

तन्हि मारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः।
न कार्यं गुर्विणीबालवृद्धदुर्बलभीरुभिः।
न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोषचिरज्वरी ॥ ४३ ॥
अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे।

लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न तदूर्ध्वं यथा कफे ॥ ४४ ॥

*तदनशनम्, उल्वणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम्। मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः, सामे मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव। यत आह तन्त्रान्तरे—"अवश्यमि"त्युत्तरश्लोके। तद्वन्मारुततृष्णायां लङ्घनं कार्य्यमेव न। तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामावेव विवक्षितौ, सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव। गुर्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव नैव लङ्घनं कार्य्यम्, सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव। क्षयो=धातुक्षयो राजयक्ष्मा च। वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम्। तदूर्ध्वमामपाकादूर्ध्वम्। अत एवोक्तम्—

*कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥१७॥इति॥४३-४४॥

अथामस्य लक्षणमाह—

अहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्।
आमसंज्ञाञ्च लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ॥ ४५ ॥

तन्त्रान्तरे तु—

आममन्नरसं केचित् केचित् तु मलसञ्चयम्।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामम् प्रचक्षते ॥ ४६ ॥

अन्यच्च—

अविपक्वमसंसक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम्।
सादनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितः ॥ ४७ ॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥ ४८ ॥

तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह—

वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्राऽन्त्रकूजनैः।
वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमतोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ४९ ॥
विचरेद् युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम्।
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघाः सूर्य्योदये निशि ॥ ५० ॥

*विचरेद्युगपद् वायुरामश्चैककालं विचरेत्। कुपितः सामो-

वायुर्भृशम्=अतिशयेन गृह्णात्यङ्गानीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ५० ॥

अथ निरामस्य वातस्य लक्षणमाह—

निरामो विशदो रूक्षो निर्गन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ५१ ॥

अथ प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह—

पित्तं सामम्भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु ।
अम्लिकाकण्ठहृद्दाह-करं श्यावं तथा स्थिरम् ॥ ५२ ॥

*अम्लिका=अम्बिलीचुकीतिलोके ॥ ५२ ॥

अथ निरामपित्तस्य लक्षणमाह—

निरामं पित्तमाताम्रमत्युष्णं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धि रुचिकृद् वह्निबलवर्धनमीरितम् ॥ ५३ ॥

अथ सामकफस्य लक्षणमाह—

आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशे च तिष्ठति ।
सामो बलासो दुर्गन्धस्तृट्क्षुधोरुपघातकृत् ॥ ५४ ॥

*स्त्यानः=संहतः ॥ ५४ ॥

अथ निरामकफस्य लक्षणमाह—

श्लेष्मा निरामो निर्गन्धः फेनवांश्छेदवानपि ।
भवेत् स पिण्डितः पाण्डुरास्यवैरस्यनाशकृत् ॥ ५५ ॥

अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह—

आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि-दोषाप्रवृत्याविलमूत्रताभिः ।
गुरूदरत्वारुचिसुप्तताभि-रामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥ ५६ ॥
आमं जयेल्लङ्घनकोष्णपेयालघ्वन्नसूपौदनतिक्तयूषैः ।
विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्ध्वमधस्तथैव ॥ ५७ ॥

अथ ज्वरी लङ्घनेऽपि जलम्पिबेदित्याह सुश्रुतः—

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद् वारि वर्जयेत् ॥ ५८ ॥

हारीतेनोक्तम्—

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषाऽऽर्ताय पानीयम्प्राणधारणम् ॥ ५९ ॥

*अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन् पिबेत्। यत आह सुश्रुत एव—

*जीविनां जीवनं जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम्।
ततोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचिद् वारि वारयेत्॥ १८॥

*जीवनं=जलं, किञ्चित्तु वारयेदेव॥ १८॥

तथा च—

*ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्देऽग्नावुदरे तथा॥ १६॥
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये।
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्॥ २०॥

*प्रसके=मुखप्रसेके। मन्दमाचरेद्=अल्पम्पिबेत्॥ २०॥

यत आह—

*अतियोगेन सालिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम्।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्व ज्वरितस्य विशेषतः॥ २१॥ ५९॥

अथ शीतलजलपानस्य निषेधमाह सुश्रुतः—

नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे।
सद्यः शुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे॥ ६०॥
अरुचिग्रहणीगुल्म-श्वासकासेषु विद्रधौ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीत वारि विवर्जयेत्॥ ६१॥

*अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम्। तथा सति क्वथितं ग्राह्यमायातम्। अत्र क्वथितस्य विधिर्गुणाश्च—

*"क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं च यत्।
तत् तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु"॥ २२॥

*निर्वेगं-शनैः॥ २२॥

*क्वथितस्य विधानमाह सुश्रुतः—

*वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते
दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम्।
तद्धि मार्दवकृद्दोष-स्रोतसां शीतमन्यथा॥ २३॥

वाग्भटश्च—

*तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे।

तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥ २४ ॥
*उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
वातपित्तकफस्वेद-शकृन्मूत्राणि सारयेत्" ॥२५॥ इति ॥६०-६१॥

अन्यच्च स एव—

सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्धते ॥ ६२ ॥

अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणांश्चाह—

क्वाथ्यमानं तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं तथा ।
अर्धावशिष्टं यत् तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥ ६३ ॥
ज्वरकासकफश्वास-पित्तवातामभेदसाम् ।
नाशनं पाचनञ्चैव पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ६४ ॥

अथर्त्तुभेदेन जलस्य पाकभेदमाह—

त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥ ६५ ॥

अन्ये तु-

निदाघे त्वर्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्धावशेषितम् ॥ ६६ ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद् बुधाः प्राहुर्जैज्जटागमदर्शनात् ॥ ६७ ॥

केचित्-

पक्षयोस्त्रिषु वेदेषु बाणेष्वङ्गेषु वस्तुषु ।
एतद्भागावशेषं स्यादम्बु वर्षाऽऽदिषु क्रमात् ॥ ६८ ॥
*अत्र दोषाणां यथोल्वणता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया॥६८॥
तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥ ६९ ॥

अथ ग्रन्थान्तरेष्वारोग्याम्बुनाम्नोक्तस्यास्य लक्षणगुणानाह—

पादशेषं तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥ ७० ॥
सद्योज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥ ७१ ॥

अथर्त्तुभेदेन जलग्रहणमाह—

हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौप्यं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥ ७२ ॥

*अयमृतुभेदेन जलस्य ग्रहणाय देशभेदो वारिवर्गे बोद्धव्यः ॥७२॥

नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत्पत्रपुष्पादिदुष्टनिर्झरयोगतः ॥ ७३ ॥
औद्भिदं चान्तरिक्षं वा कौप्यं वा प्रावृषि स्मृतम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥ ७४ ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ।
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ७५ ॥
अनभिष्यन्दि निर्दोषञ्चान्तरिक्षजलोपमम् ।
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ ७६ ॥

अन्यच्च—

शरद्यगस्तेरुदयादखिलं सलिलं हितम् ॥ ७७ ॥

वृद्धसुश्रुतः—

कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥ ७८ ॥

अथ शृतशीतलजलपानविषयानाह—

दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्दिश्रमेषु च ।
मद्यपानसमुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थेषु शृतशीतं प्रशस्यते ॥ ७९ ॥

*अथर्त्तुपक्कमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबेदित्याह सुश्रुतः दाहेति ॥ ७९ ॥

अथ कथितस्य जलस्य शीतलीकरणविशेषे गुणविशेषमाह सुश्रुतः—

शृताम्बु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्बाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि कृमितृड्ज्वरहृल्लघु ॥
धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ८० ॥

*अन्तर्बाष्पशीतलम्=पिहितमेव शीतलम् ॥ ८० ॥

अन्यच्च—

भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ ८१ ॥

अथात्रापरानपि विशेषानाह—

दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥ ८२ ॥
तच्च पर्युषितं वह्निगुणोत्सृष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्वरोगेषु निन्दितम् ॥ ८३ ॥
शृतशीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्व्यूहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥ ८४ ॥

रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह—

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
अथ वा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ ८५ ॥

अथ तस्य गुणानाह—

श्लेष्मानिलाममेदोघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् ।
श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥ ८६ ॥

रात्रावुष्णोदकञ्च तप्तमेव पिबेदित्याह—

उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं बस्तिशोधनम् ॥ ८७ ॥
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानं हिक्काऽनिलकफापहम् ।
शस्तं तृट्श्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥ ८८ ॥

अपक्वशीतलजलपानस्य विषयविशेषमाह सुश्रुतः—

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वयथौ तथा ॥ ८९ ॥
धूमोद्गारे विदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतलाम्बु प्रशस्यते ॥ ९० ॥

*शीतलं जलमाममेव न तु क्वथितं, क्वथितन्तु शीतं दाहादिषु यदुक्तं, तत् सज्वरेषु विज्वरेषु तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यत इति भेदः ॥ ८९—९० ॥

अथामादिजलानां जठराग्निना पाककालावधिमाह—

आमं जलं पाकमुपैति यामं पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं कदुष्णञ्च ततोऽर्धकालात्त्रयः सुपीतस्य जलस्य पाके ॥९१॥

अथ रोगविशेषे जलसंस्कारमाह—

पित्तमद्यविषार्त्तेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥ ९२ ॥

*जलं हितमिति शेषः ॥ ९२ ॥

अथ तिक्तानि बहुलानि तेभ्यो निश्चित्य योगमाह सुश्रुतः—

मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राऽऽख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात्तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ ९३ ॥

*छत्राऽत्र धान्यकः । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः—
*"कुस्तुम्बरुः स्वर्णिका च च्छत्रा धान्यं वितुन्नकमि"त्यादि ॥२६॥

*तद्गुणाश्च—

*धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयतृषादाहश्वासकासज्वरप्रणुत् ॥ २७ ॥ इत्यादि ।

*चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयश्छत्रास्थाने नागरं पठन्ति । तद्यथा—
*'मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः' ॥ २८ ॥

*नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकित्वादिति तेषामभिप्रायः, नागरं मुस्तकमिति केचित् । क्व चिदेकदेशेन समुदायोऽवगम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्तादिभिः षड्भिरामैरेव क्षुण्णैः सहितं जलं शृतं जलमेव केवलं यथत्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतलीकृतं दद्यात्, तथा च वङ्गसेनः—

*यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि ॥ २९ ॥

*अस्यायमर्थः—यद्यस्माद्धेतोरप्सु जले शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथत्तुपक्वासु शीतासु तासु शीतलीकृतासु षडङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते, आममेव संक्षुद्य जले स्थाप्यते ततः प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुचितं षडङ्गादि, प्रास्थिकेऽम्भसि प्रस्थमात्रे क्वथितशीतले जले क्षेप्तुं ग्राहयेत् । अत एव षडङ्गमभिधाय षडङ्गपानीयमिति

वङ्गसेनादिभिरुक्तम्, अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेतमेव ग्राह्यं न तु रक्तं, तत्कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह—

*कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ॥ ३० ॥ इति।

*षडङ्गपानीयमिदं षडङ्गादेः पानेऽनुविधातव्ये प्रक्रिया विहिता महावङ्गसेनेन—

*कर्षमात्रं तथा द्रव्यं ग्राहयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धश्रृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयाऽऽदिसंविधौ ॥ ३१ ॥

*आदिशब्देन यूषयवागूविलेपीभक्तानि गृह्यन्ते ॥ ३१ ॥

*पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह—

*क्षुण्णं द्रव्यं पलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ॥
अर्द्धशिष्टन्तु तद्देयं पाने पेयाऽऽदिसंविधौ ॥ ३२ ॥

*पानप्रयोगश्च षडङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं रक्तं-ग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

"कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम्" इति वचनात् तथा च रक्तचन्दनस्य गुणाः—

*रक्तं हिमं स्वादुपाकं छर्दितृष्णाऽस्रपित्तजित्।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥ ३३ ॥

*षडङ्गादि प्रयुज्यत इत्यादिशब्देन वक्ष्यमाणाद्यो योगा उच्यन्ते। यथा—

*श्रीपर्णीचन्दनोशीरसमधूकपरूषकम् ॥ ३४ ॥

*अत्र श्रीपर्णीपरूषकयोः फलं ग्राह्यं मधूकस्य तु पुष्पम् ॥ ३४ ॥

*पानं पित्तज्वरं हन्यात् सारिवाऽऽद्यं सशर्करम् ॥ ३५ ॥

अन्यच्च

*हन्यात्सयष्टिमधुकं तथैवोत्पलपूर्वकम्।
पाने श्रृतं जलं किं वा सोत्पलं शर्करायुतम् ॥ ३६ ॥

*हन्यात्पित्तज्वरमिति शेषः। उत्पलमत्र कमलमित्यादि ॥ ३६ ॥ ९३ ॥

अथ दिननिद्रानिषेधमाह—

दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः।

ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥ ६४ ॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम् ।
वाताद्यः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा ॥ ९५ ॥

अथ दिवाशयनार्हजनानाह—

व्यायामप्रमदाऽध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः-
शूलश्वासवमीतृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् ॥
क्षीणान्क्षीणकफाञ्छिशून्मदहतान्वृद्धांस्तथाऽजीर्णिनो-
रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥९६॥

अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह—

वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ ९७ ॥

*रसस्यामत्वे अवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति । यत आह सुश्रुतः—

*बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णाऽरोचकनाशनैः ।
कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत ॥ ३७ ॥ इति ॥९७।

अथ ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थाजीर्णताऽवधिमाह—

आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम् ॥ ९८ ॥

*आसप्तरात्रादिति । अत्राङ् मर्यादायां रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । तेन सप्तमदिवसादर्वाग् ज्वरस्तरुण इत्यर्थः । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे—

*ज्वरे व्यतीते षडहे जीर्ण इत्युच्यते बुधैः ।
द्वादशाहात्परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः ॥ ३८ ॥ इति ।

*अत एव—जातूकर्णः—"जीर्णस्त्रयोदशे दिवसे" इति । अथ ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ॥ ९८ ॥

अथ ज्वरौषधदानसमयमाह—

वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।

श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ॥ ३९ ॥

*सप्तरात्रेणेत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। अत एवोक्तम्-

*पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तदुपाचरेत् ॥ इति ॥ ३९ ॥

*शार्ङ्गधरेणोक्तं—

*गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं शृतम्।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥ इति ॥ ४० ॥

*हारीतेनोक्तम्—

*एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडूात्रं सप्तमेऽहनि।
पिबेत्कषायसंयोगात्पेयां ज्वरविनाशिनीम् ॥ ४१ ॥

*एतां क्रियां लङ्घनादिरूपां कषायसंयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

*खरनादेनाप्युक्तम्—

*इति षडूात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥ ४२ ॥

*ततो ज्वरमध्ये करणीयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

*वाग्भटश्चाह—

*सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः।
लङ्घने भोजिते केचिद्देयमामोल्बणे न तु ॥ ४३ ॥

*सप्ताहात्सप्ताहमारभ्येत्यर्थः, अत्र ल्यब्लोपे कर्मणि पंचमी ॥४३॥

*अत एव सुश्रुत आह—

*दशरात्रात्परं सर्वैर्दातव्यमिति निश्चितम् ॥ ४४ ॥ इति ॥

*अत एव दशरात्रेण द्वादशाहेन वेति लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

*अत्र चरकस्त्वेवमाह—

*ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम्।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥ ४५ ॥

*अस्यायमर्थः-ज्वरितं षडहे लङ्घनेन व्यतीते सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं दत्त्वा; अष्टमे दिने कषायं पाययेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

*तथा च सुश्रुतः—

*सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥ ४६ ॥ इति ।

*सप्तरात्रात् परम्=अष्टमेऽहनीत्यर्थः । केचिच्चरकादयः ॥ ४६ ॥

*चक्रदत्तोऽपि—

*सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ॥
निरामस्तु ततः प्रोक्ता ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥ ४७ ॥

*एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयोर्विकल्पः । तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेशकालोचितं कुर्यात् । भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः—

*पैत्तिके च ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते ।
अचिरज्वरितस्यापि भैषज्यं दोषपाकतः ॥ ४८ ॥ इति ।

*अस्यायमर्थः--अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं देयं न तु तत्र दशरात्रापेक्षा, तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिकेतरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भैषज्यं देयमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

*अथ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः—

*मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४९ ॥ इति ॥

*ज्वरे मृदौ=स्वल्पीभूते । मलेषु=वातपित्तकफमूत्रपुरीषेषु । प्रचलेषु=स्वमार्गसञ्चारिषु । पक्वं=निरामम् ॥ ४९ ॥

*"दोषप्रकृतिवैकृत्यादेतेषां पक्वलक्षणम् ॥ ५० ॥ —

*दोषाणां=दुष्टवातपित्तकफानां, प्रकृतिः=ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम, तस्या वैकृत्यं=वैपरीत्यं तस्माद्दोषपाकज्ञानम् ॥ ५० ॥

*केषां चिद् मते एवम्—

*क्षुत्क्षामत्वं लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम ॥ ५१ ॥

*दोषप्रकृतिः=दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः ॥ ५१ ॥ इति ॥ ९९ ॥

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ १०० ॥
तत्राऽनुक्ते प्रभातं स्यात्कषायेषु विशेषतः ।

मुख्यभैषज्यसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणज्वरे ॥ १०१ ॥

*मुख्यभेषजं=क्वाथस्तस्य सम्बन्धः=पानम् । अत आह—

*न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे ।
कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५२ ॥

*आकुलीभूताः=प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततो गताः । अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते । उक्ताश्च क्वाथस्य पर्यायाः—

*शृतं क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ ५३ ॥ १००-१०१ ॥

तोयपेयाऽऽदिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम् ॥ १०२ ॥

*तोयपेयाऽऽदिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति । तत्र=तरुणज्वरे मुख्यभेषजं क्वाथरूपं, न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति । कल्पनं तोयपेयायवाग्वादिकम् ।

ननु—

*स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ ।
ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ ५४ ॥

*इति वचनात्स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते, तत्राह—

*यः कषायः कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ॥ ५५ ॥ इति ।

*चतुर्थभागावशेषकरणेन, अष्टमभागावशेषकरणेन च कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कषायः क्वाथः, स तरुणज्वरे निषिद्धः । क्वाथस्य लक्षणमाह—

*पादशिष्टः कषायः स्याद् यः षोडशगुणाम्भसा ।
क्वथितोऽतः षडङ्गादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ५६ ॥

*अस्यायमर्थः-यः क्वाथ्यद्रव्यात् षोडशगुणेनाम्भसा क्वथितः-पक्वः । अथ च पादशिष्टः=चतुर्थभागावशेषः स कषायः स्यात् । अतः षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः । अपाकादर्धपाकाच्चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥ १०२ ॥

अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह—

दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।
स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ १०३ ॥

*कषायेण स्तम्भिताः=प्रवृत्तये निवारिताः। यत आह-कषायरसगुणान्।

*कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ॥ ५७ ॥

*इत्यादि। स्तभ्यन्ते=आध्मानं कुर्वन्ति। न विपच्यन्ते=सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्त इति यावत् ॥१०३॥

अन्यच्च—

न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः।
तिर्यग्विमार्गगा वा ते घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ १०४ ॥

अथ तरुणज्वरे वमननिषेधमाह—

अनवस्थितदोषाणां वमनं तरुणज्वरे।
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहं च कुरुते भृशम् ॥ १०५ ॥

*अयमर्थः-कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय। अनवस्थितदोषाणां तरुणज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन्करोतीत्यर्थः। एतेन वचनेन तरुणज्वरे यत्नाद्वमनं निषिद्धम् ॥१०५॥

अथावस्थाविशेषे वमनं कर्त्तव्यमित्याह—

सद्योभुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ १०६ ॥

*वमनं चेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया। वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिषेधः। अत एवात्र वृद्धवाग्भटः—

*वमितं लङ्घयेत्प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत्।
वमनं क्लेशबाहुल्याद्धन्याल्लङ्घनकर्षितम्।
न कार्यं गुर्विणीबालवृद्धदुर्बलभीरुभिः ॥ ५८ ॥

*अनशनमिति शेषः। अनेनानशननिषेधेन गुर्विण्यादीनां ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यान्नं मण्डादिकञ्च दद्यात्। पाचनलक्षणं पश्चाद् गुणप्रस्तावे बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

अथ पाचनशमनौषधदानसमयमाह—

पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥ १०७ ॥

*ननु—

लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्राऽऽलस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥ ५९ ॥

*भूयो बाहुल्येन ॥ ५८ ॥

यच्च—

*पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥ ६० ॥

*इति वचनाद्दामज्वरे भेषजनिषेधात्कथं सामे ज्वरे वा पाचनं देयम् ? उच्यते—निरुपद्रवे सामज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः—

*सप्ताहात्परतोऽदुष्टे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥ ६१ ॥

*अदुष्टे=निरुपद्रवे । स्तब्धे=सोपद्रवे ॥ ६१ ॥ १०७ ॥

अन्यच्च—

कृशं चैवाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १०८ ॥

अथ सामान्यज्वरे पाचनकषायमाह सुश्रुतः—

नागरं देवकाष्ठञ्च ध्यामकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥ १०९ ॥

*ध्यामकं=रोहिषं तदलाभादुशीरं दद्यात् । बृहतीद्वयं=बृहत्फला सूक्ष्मफला च । बृहती=क्षुद्रा बृहती चेति कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ।

*"कण्टकारीद्वयं शुण्ठी ध्यामकं सुरदारु च" ॥ ६२ ॥

*इति शार्ङ्गधरेणोक्तत्वात् । इति नागरादिक्वाथः ॥ १०९ ॥

अथ सर्वज्वरेषु सामान्यतः संशमनौषधिमाह सुश्रुतः—

अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥ ११० ॥

वृश्चीरो बिल्ववर्षाभूः पयः सोदकमेव च ।
पचेत्क्षीरावशेषं तत्पेयं सर्वज्वरापहम् ॥ १११ ॥

*वृश्चीरः=श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभूः=रक्तपुनर्नवा । तथा च मदनपालः—

*पुनर्नवा श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवाऽपरा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥ ६३ ॥

*पाकप्रकारमाह—

अथ दुग्धपाकमाह—

*क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं पक्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ६४ ॥

*द्रव्यात्=पलपरिमितात् ॥ ६४ ॥ १११ ॥

अन्यच्च—

उदकाद् द्विगुणं क्षीरं शिशपोशीरमेव च ।
तत्क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥ ११२ ॥

अथ गुडूच्यादिक्वाथमाह—

गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाछर्द्यरुचीर्हरेत् ॥ ११३ ॥

अथ संशोधननिषेधमाह—

छर्दिमूर्छामदश्वासभ्रमतृड्विषमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥ ११४ ॥

अथ निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयमित्याह—

रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद् दोषदुर्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक्कुर्याद् दोषप्रच्यावनं मृदु ॥ ११५ ॥

*दोषदुर्बलं=दोषैरुपचितैर्दुर्बलं न तूपवासादिकृशम् । अत एव समीक्ष्येति ॥ ११५ ॥

अथ शोधनसाध्यरोगानाह—

सद्योज्वरे विषेऽजीर्णे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे कासश्वासेषु वामयेत् ॥ ११६ ॥

जीर्णज्वरगरच्छर्दिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
शूले शोथे मूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥ ११७ ॥

अन्यच्च—

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेत्तत्र बलं नृणाम् ।
अव्यापद् दुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥ ११८ ॥

*कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह—तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्बलस्यापि=दोषदुर्बलस्यापि, अव्यापद्भवेत्=छर्द्यादिव्याधिकृन्न भवतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्याद् बलव्यापदमेव वा ॥ ११९ ॥

*बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः—पक्व इति । पक्वो लंघनतिक्ताम्बुपानपेयाऽऽदिभिः । अनिर्हृतः=अधोमार्गेणानुत्सृष्टः । महात्ययं=विषमं ज्वरं चातुर्थिकं तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः । गम्भीरमिति कार्त्तिकः । महात्ययं=महाकष्टं वा । बलव्यापदं=बलक्षयम् ॥ ११९ ॥

अथ संशोधनमाह—

आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥ १२० ॥

इत्यारग्वधादिः क्वाथः ।

अन्यच्च—

पथ्याऽऽरग्वधतिक्तात्रिवृदामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकमुक्तं मुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥ १२१ ॥

इत्यारोग्यपञ्चकद्वयम् ।

अथ सारिवाऽऽदिकल्कमाह—

अनन्ता बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणी ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम् ॥ १२२ ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात्सर्वज्वरामयान् ।

विदध्यात्कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥ १२३ ॥

* अनन्ता=सारिवा ॥ १२३ ॥

अथ संशोधनशमनौषधनिषेधमाह—

पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥ १२४ ॥

*पीताम्बुः=पीततिक्ताम्बुः, भुक्तो=भुक्तवानित्यर्थः । अत्राध्यवसितादित्वात् कर्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत्=संशमनम् ॥ १२४ ॥

अथ सुदर्शनचूर्णमाह—

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः ॥ १२५ ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च बालकम् ।
निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥ १२६ ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा ।
वचात्वक्पद्मकोशीरचन्दनातिविषाबलाः ॥ १२७ ॥
शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ १२८ ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥ १२९ ॥
तालीसपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्वचूर्णस्य किराततं प्रक्षिपेत्सुधीः ॥ १३० ॥
एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ १३१ ॥
दोषजागन्तुकांश्चापि धातुस्थान्विषमज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ १३२ ॥
शीतादीनपि दाहादीन्मेहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि ॥ १३३ ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलं निवारयेत् ।
शीताम्बुना पिबेदेतत्सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ १३४ ॥

सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तथा ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत्प्रणाशनम् ॥ १३५ ॥

*पुष्करमूलाभावे तु कुष्ठमपि दद्यात् । भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्र्यभावे स्फटिकां दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् । पुण्डरीकं=श्वेतकमलम् । काकाल्यभावे अश्वगन्धामूलम् । "तालीसपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रदीयते" इति, अथवा कण्टकारीजटा देया । इति सुदर्शनचूर्णम् ॥ १२५–१३५ ॥

अथ निम्बादिचूर्णमाह—

निम्बपत्रवराव्योषयवानीलवणत्रयम् ।
क्षारो दिग्वह्निरामेषुत्रिनेत्रान् क्रमतोंऽशकान् ॥ १३६ ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं प्रत्यूषे भक्षयेन्नरः ।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च तथा त्रिदिवसज्वरम् ॥ १३७ ॥
चातुर्थिकं महाघोरं सततं सन्ततं दिवा ।
धातुस्थं च त्रिदोषोत्थं ज्वरं हन्ति न संशयः ॥ १३८ ॥
इति निम्बादिचूर्णम् ।

अथ शट्यादिक्वाथमाह —

शटी निशाद्वयं शुण्ठी दारु पुष्करमूलकम् ।
एला गुडूची कटुका पर्पटश्च यवासकः ॥ १३९ ॥
शृङ्गी किराततिक्तश्च दशमूली तथैव च ।
क्वाथमेषां पिबेत्कोष्णं सिन्धुचूर्णयुतं नरः ।
ज्वरान्सर्वान्द्रुतं हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ १४० ॥

*अनुभूतोऽयम् । इति शट्यादिक्वाथः ॥ १३९–१४० ॥

अथ हरीतक्यादिगुटीमाह —

हरीतकीत्रिवृद्वृद्धदारकाणां पृथग्भवेत् ।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी ॥ १४१ ॥
सहदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
मधुना वटिकां कृत्वा खादञ्ज्वरमपोहति ॥ १४२ ॥

कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति ॥ १४३ ॥
*अनुभूतेयम् ॥ १४१-१४३ ॥

अथ लाक्षाऽऽदितैलमाह—

लाक्षा दशाक्षा त्वरुणा षडक्षा सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च ।
त्वक्पत्रकं वारि सुरा समुस्ता प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि॥१४४॥
किराततिक्तात्रिवृतासतिक्ताऽमृताकणापर्पटकण्टकार्यः ।
विडङ्गविश्वाऽऽमलकानि वासारसानिशावीरणसिन्दुवाराः ॥१४५॥
एतानि देयानि पृथक्पलार्द्धमानानि सर्वाणि च भेषजानि ।
कल्कानमीषां विदधीत गव्यदुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन ॥ १४६ ॥
तैलं तिलानां तु तुलाऽनुमानं तेनैव कल्केन शनैः पचेच्च ।
हन्याज्ज्वरांस्तैलमिदं समस्तान्कुर्याद् बलं वीर्यमतीव पुष्टिम्॥१४७॥
विमर्दनादाशु परिश्रमं भ्रमं शमं नयेत्सञ्जनयेद् द्युतिं तनोः ।
तथा व्यथामस्थिसमुद्भवामपि प्रहृत्य निद्रां समुपार्जयेत्सुखम्॥१४८॥
*अरुणा = मञ्जिष्ठा, वारि = बालम्, रसा = रास्ना ॥१४४—१४८॥

अथ द्वितीयं लाक्षाऽऽदितैलमाह—

लाक्षारससमं तैलं तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ १४९ ॥
समूर्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः ।
सिद्धं लाक्षाऽऽदिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥ १५० ॥
सर्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ।
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ॥ १५१ ॥
*मस्तु = दधिजलम् । कौन्ती = रेणुका । चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी = कटुका ॥ १४९—१५१ ॥

अथ महालाक्षाऽऽदितैलमाह—

लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।
लामज्जकं चन्दनं च चम्पकं नीलमुत्पलम् ॥ १५२ ॥
प्रत्येकमेषां षण्मुष्टीः पक्त्वा तोये चतुर्गुणे ।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत्समावपेत् ॥ १५३ ॥

रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।
वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम् १५४ ॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च ।
एभिरक्षमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः ॥ १५५ ॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढकांशं समावपेत् ।
क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत ॥ १५६ ॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति ।
व्यपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवज्वरम् ॥ १५७ ॥
सप्रलापं सतृष्णञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम् ।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षसा दूषिताश्च ये ।
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षाऽऽदिकं महत् ॥ १५८ ॥

*फेनिलं = बदरी।लामज्जकम् = उशीरवत् पीतच्छवितृणविशेषः ।
"लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा" ।
चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकमिति पाठः ।
"नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं देयमिष्यते"
समावपेत्प्रक्षिपेदित्यर्थः । चोरकं = ग्रन्थिपर्णस्य भेदः 'भटिउर' इति नैपालदेशे भवति, तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम । पुण्डरीकं = श्वेतकमलम् । मस्तु = दधिजलम् । शुक्तं = सन्धानभेदः । आरनालः = सोऽपि सन्धानभेदः ॥ १५२—१५८ ॥

अथ नवज्वरे रसप्रयोगः ।

अथोदकमञ्जरीरसमाह—

सूतो गन्धष्टङ्कणः शोषणश्च सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो मर्दयेत्तत्त्रिरात्रं वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण ॥ १५९ ॥
तापे शीतं व्यञ्जनैस्तक्रभक्तं-
वृन्ताकाढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् ।
अह्नायोग्रं हन्ति सद्योज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्ध्नि तोयं च दद्यात् ॥ १६० ॥

*अस्य प्रक्रिया—पारा शुद्ध भाग १, गंधकभाग १, सोहागा

भृष्ट भाग १, मरिचभाग १, शर्कराभाग ४, रोहितमत्स्यपित्तभाग ४, प्रतिदिनं सर्वं दिनत्रयं मर्दयेत्। रसमिमं रक्तिकात्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात्। ओदनं तक्रं वृन्ताकफलं च भोक्तुं दद्यात् व्यञ्जनाद्यैः। शीतलमुपचारं कुर्यात्। अयमुदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु रसरत्नप्रदीपे उक्तः॥ १५९—१६०॥

अथ ज्वरधूमकेतुरसमाह—

भवेत् समं सूतसमुद्रफेनहिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यामम्।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्रमार्द्राम्भसाऽयं ज्वरधूमकेतुः॥ १६१॥

*अस्य प्रक्रिया यथा-पाराशुद्ध, हिंगुलशुद्ध, गन्धकशुद्ध, समुद्रफेनं-समभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन संमर्द्य रक्तिकाषट्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेद्दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येद्। इति ज्वरधूमकेतुः, रसेन्द्रचिन्तामणौ॥ १६१॥

अथ महाज्वरांकुशरसमाह—

शुद्धसूतो विषं गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः।
धूर्त्तबीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत्॥ १६२॥
हेमाह्वा कारयेदेषां सूक्ष्मं चूर्णं प्रयत्नतः।
देयं जम्बीरमज्जाभिश्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥ १६३॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं च चतुर्थकम्॥ १६४॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णञ्च सर्वथा।
महाज्वरांकुशो नाम्ना रसोऽयं सर्वसम्मतः॥ १६५॥

*प्रक्रिया-शुद्धपारा, शुद्धगन्धक, शुद्धविष, प्रत्येकं टंक १, धत्तूरबीज टंक ३, चोक टंक १२, सर्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वरांकुशः सर्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे॥ १६२-१६५॥

अथ ज्वरघ्नीं वटिकामाह—

एको भागो रसाच्छुद्धाच्छैलेयः पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥ १६६॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।

एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ १६७ ॥
माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात्सद्योज्वरे बुधः ।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥ १६८ ॥

*शैलेयः="छुर" इति लोके । शिवा=हरीतकी । आकारकरभः='अकरकरा' इति लोके । चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नी वटिका शार्ङ्गधरे ॥१६६-१६८॥

अथ द्वितीयां ज्वरघ्नीं वटिकामाह—

रसं गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम् ।
दन्तीरसेन सम्पिष्य वटी गुञ्जामिता भवेत् ॥ १६९ ॥
प्रभाते सितया सार्द्धमशिता शीतवारिणा ।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥ १७० ॥

अथ नवज्वरहरीं वटीमाह—

रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
पथ्या बिभीतकं धात्री दन्तीबीजंच शोधितम् ॥ १७१ ॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
वटीं माषनिभां कुर्याद्भक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥ १७२ ॥

अथ सर्वज्वरहरं रसमाह—

एकभागो रसो भागद्वयं शुद्धञ्च गन्धकम् ।
गरलस्य त्रयो भागाश्चतुर्भागा हिमावती ॥ १७३ ॥
जैपालकः पञ्चभागो निम्बूद्रवविमर्दितः ।
कृमिघ्नप्रमिता वट्यः कार्याः सर्वज्वरच्छिदः ॥ १७४ ॥
शृङ्गवेरेण दातव्या वटिकैका दिने दिने ।
जीर्णज्वरे तथा जीर्णे सामे वा विषमे तथा ॥ १७५ ॥
ज्वरं सर्वं निहन्त्यसौ दावो वनमिवानलः ॥ १७६ ॥

इति नवज्वरे रसाः ।

अथ सामान्यज्वरे रसाः ।

तत्र महाज्वरांकुशरसः (सर्वज्वरेषु) ।

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम् ।

चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् ॥ १७७ ॥
आर्द्रकस्य रसैः किं वा जम्बीरस्य रसैर्युतम् ।
महाज्वरांकुशो नाम्ना सर्वज्वरविनाशनः ॥ १७८ ॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम् ।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥ १७९ ॥

*प्रक्रिया—शुद्धपारद टंकः १, शुद्धविष टंकः १, शुद्धगन्धक टंकः १, धत्तूरबीज टंकः ३, त्रिकटु प्रत्येक टंकः ४, सर्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम् । इति महाज्वरांकुशः सर्वज्वरेषु ॥ १७७-१७६ ॥

अथ श्वासकुठाररसमाह—

सूतं गन्धं विषं चैव टङ्कणं च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥ १८० ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्ले क्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वज्वरहरः परः ॥ १८१ ॥

*इति श्वासकुठारो रसः । श्वासे सर्वज्वरे, रसरत्नाकरे ॥१८०-१८१॥

अथ ज्वरांकुशमाह—

दारुमुखां शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥ १८२ ॥
मर्दयेत्त्रिदिनं कार्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥ १८३ ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात्सर्वज्वरं ध्रुवम् ॥ १८४ ॥

*दारुमुखा=दारुमूषम् । शिखिग्रीवा=तुत्थम् । रसकं 'खपरिआ' इति लोके । प्रत्येकं स्यात् टङ्कत्रयम् ३ धत्तूरपत्रस्य रसेन मर्दयेत् । इति ज्वरांकुशः सर्वज्वरेषु ॥ १८२—१८४ ॥

अथ हुताशनरसमाह—

नागरं कर्षमात्रञ्च टङ्कणं कर्षकद्वयम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्याच्चावद्दग्धवराटकम् ॥ १८५ ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

रसो हुताशनो नाम्ना ख्यातो गुञ्जामितो ज्वरे ॥ १८६ ॥

अथ ज्वरघ्नीं वटिकामाह—

शुद्धजैपालटङ्कं तु कट्वीं टङ्कद्वयोन्मिताम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्दयेत् ॥ १८७ ॥
कलायसदृशी कार्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैव वटी जीर्णज्वरापहा ॥ १८८ ॥

अथ रविसुन्दररसमाह—

द्विभागतालेन हतं च ताम्रं रसं च गन्धं च समीनमायुम् ।
विषं समं च द्विगुणञ्च ताम्रं त्रिःसप्तवारेण दिवाकरांशौ ॥१८९॥
विमर्द्य वारिष्टरसेन चूर्णं गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वरांकुशोऽयं रविसुन्दराख्यो ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान्समस्तान् ॥१९०॥

*अस्य प्रक्रिया–पारद टंकः १, गन्धक टंकः १, विष टंकः १, द्विगुणतालकहतताम्र टंकः २, रोहितमत्स्यपित्त टंकः १, सर्वमेकत्र चूर्णयित्वा निम्बुपत्ररसैर्भावयित्वा २१ धारानुष्णे संशोष्य १ रक्तिकामात्रं श्वेतशर्करया भक्षणीयम् । इति सर्वज्वरे रविसुन्दरो रसः॥१८९–१९०॥

अथ कज्जलीमाह—

(रसरत्नप्रदीपे)

शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत्किन्तु तत्कज्जलं भवेत् ॥ १९१ ॥
एषा कज्जलिका ख्याता बृंहणी वीर्यवर्द्धिनी ।
नानाऽनुपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १९२ ॥

अथ रसपर्पटीमाह—

जपापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥ १९३ ॥
रसं संशोधयेत्तेन तत्समं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोषयेदर्करश्मिभिः ॥ १९४ ॥
सप्तधा वा त्रिधा वाऽपि पश्चाच्चूर्णन्तु कारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्दयेत् ॥ १९५ ॥
नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत्कज्जलसन्निभम् ।

निर्धूमबदराङ्गारे द्रवीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ १९६ ॥
तत्र तं महिषीविष्ठास्थापिते कदलीदले।
निक्षिपेत्तदुपर्य्यन्यत्पत्रं दत्वा प्रपीडयेत् ॥ १९७ ॥
शीतलञ्च ततः पत्रात्समुद्धृत्य विचूर्णयेत्।
एवं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥ १९८ ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्व्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः।
चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥ १९९ ॥
रक्तिकासम्मितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम्।
गुञ्जाऽर्धभृष्टहिङ्ग्वाढ्यां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥ २०० ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद् बुधः।
पिबेत्तदनु पानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥ २०१ ॥
प्रत्यहं वर्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक्।
नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदा चन ॥ २०२ ॥
एकादशदिनारम्भात्तां ततो वाऽपकर्षयेत्।
एवमेतां समश्नीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥ २०३ ॥
शिवं गुरूंस्तथा विप्रान्पूजयित्वा प्रणम्य च।
श्रद्धया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥ २०४ ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीं वाऽपि तथाऽतीसारमेव च।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं प्लीहं जलोदरम् ॥ २०५ ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वीर्यवान्।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं बलीपलितवर्जितः ॥ २०६ ॥

अथ ज्वरिणोऽन्नदानसमयस्तत्र चरकः—

क्षुत्सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च।
काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ २०७ ॥

अन्यच्च—

आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा।
भवेत्काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ २०८ ॥

*तत्र कारणमाह—ज्वरस्य पाकावस्थाऽन्नदानकालः। तत्र ज्वर-

स्य पाककालश्च—

*वातिकः सप्तरात्रेषु दशरात्रेण पैत्तिकः।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ ६५ ॥

*ज्वरस्य पाक उपशमः। ज्वरपाकेनैव रसपाको दोषपाकोऽपि कथितः। यथा दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति। ननु यथा पैत्तिकज्वरो दशाहोरात्रेण पाकं याति, एकादशदिनेऽन्नं दीयते। तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति, त्रयोदशे दिवसेऽन्नं दीयते। तथा वातिको ज्वरः सप्ताहोरात्रेण पाकं याति, अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते? कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयत इति? उच्यते—

*कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ ६६ ॥

*इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति, स आशुकारित्वात्क्षणादाक्षेपकादान्विकारान्सञ्जनयति। अतो वातिके ज्वरे पाकदिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ॥ तथा च धन्वन्तरिः—

*ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो निःसंशयं हन्त्यचिरात्स रोगान् ॥६७॥

*ज्वराभिभूतः=वातज्वराभिभूतः। विपक्वदोषः=पक्ववातः। कृतलङ्घनादिः=आदिशब्दात् कृतपक्वजलपाननिवातगृहवासगुरूष्णवसनधारणादिः। भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम्। अत एवाह चरकः—

*ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम्।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥ ६८ ॥ इति।

*ज्वरितं=वातज्वरिणम्। षडहेऽतीत इत्युपलक्षणम्। पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते। श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते। लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणम्—

*पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्पुनः।
स एव सर्वज्वरिणं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥ ६९ ॥

*दिनान्ते=अन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तस्य प्राधान्यसमये। उक्तं च वाग्भटेन—

*ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्॥ ७०॥

*ते-वातपित्तश्लेष्माणः। पित्तकालेऽपि मध्याह्नादर्वाक्। यत आह—

*याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः॥ ७१॥

*एतत्संख्यापरिमितिश्चेत्तन्न, यत आह—

*श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम्॥ ७२॥

*तदा=पित्तप्राधान्यसमये। अन्यथा=उक्तसमयादन्यथा। वेगापाये=जठराग्निवेगनाशे। तद्=भोजनम्। ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः॥ ७२॥ इति॥ २०८॥

अथ विषमज्वरेऽन्नदानसमयविशेषमाह चरकः—

सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत्।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम्॥ २०९॥

*सर्वज्वरेषु=सर्वविषमज्वरेषु, वेगापाये=ज्वरवेगापाये, भोजयेत्। अन्यथा=ज्वरवेगापायं विना, तद्भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवति॥ २०९॥

अथ भोजनादिस्थाननिर्णयमाह—

आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः॥२१०॥

अथ ज्वरितस्योपवेशनप्रकारमाह—

ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः।
निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत्॥ २११॥

*अत्यबलस्य ज्वरितस्य भोजनायोपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः—ज्वर इति। निषण्णं=यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरंनीतम्॥२११॥

अथान्नग्रहणसमये ज्वरितेन कवलकरणमित्याह—

यथादोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥ २१२ ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वादन्तान्मुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥ २१३ ॥
मुखे मलं विगन्धत्वं विरसत्वं च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥ २१४ ॥

अथ ज्वरिणे हितवस्तु दातव्यमित्याह—

ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽपि च ॥ २१५ ॥

*अयमर्थः-यद्यपि ज्वरितस्य हिते भक्ष्येऽरुचिर्भवेत्,तथाऽपि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादिति नियमः । यत आह सुश्रुतः—

*गुर्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ ७३ ॥
आनद्धः स्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लङ्घन्नमश्नीयात्सुविरिक्तवत् ॥ ७४ ॥

*आनद्धः स्तिमितैर्दोषैः=अपक्वैर्दोषैर्व्याप्त इत्यर्थः ।

ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह—

*सातत्यात्स्वाद्वभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् । इति ।

*सातत्याद्=एकस्यैव भक्ष्यस्य सर्वदोपयोगात् । स्वाद्वभावात्=भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुतः । पथ्यमप्रियं स्यात्तथाऽपि तदेव पथ्यम् ।

*कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥ ७५ ॥ इति ।

*अथ ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो नियमः कुत इति चेत् ? हि यतो हेतोरभुञ्जानः क्षीयते । पक्वदोषधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च ॥ २१५ ॥

अथ ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह—

रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।

यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ २१६ ॥
मुद्गान् मसुरांश्चणकान्कुलत्थान्समकुष्ठकान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ २१७ ॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां वालमूलकम् ॥ २१८ ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरितानां ज्वरापहम् ।
लावान् कपिञ्जलानेणान्हरिणान्पृषतान्छशान् ॥ २१६ ॥
कुरङ्गान्कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान् ।
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ २२० ॥
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान् ।
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति केचिदेवं व्यवस्थिताः ॥ २२१ ॥

*तित्तिर इत्यत्र कृष्णतित्तिरः ॥ २२१ ॥

ज्वरितानां प्रकोपं तु यदा याति समीरणः ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ॥ २२२ ॥
निम्बुकं दाडिमं धात्रीफलमम्लं प्रकाङ्क्षते ।
प्रदद्यादम्लसात्म्याय काञ्जिकं वा पुरातनम् ॥ २२३ ॥

*एतेषां गुणनामानि पूर्वोक्तानि ॥ २२३ ॥

अथान्नसाधनप्रक्रियामाह ।

तत्र मण्डस्य लक्षणविधिगुणानाह—

तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले ।
रसः सिक्थविरहितो मण्ड इत्यभिधीयते ॥ २२४ ॥
शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।
अन्नस्य सम्यक्सिद्धत्वं ज्ञेया मण्डस्य सिद्धता ॥ २२५ ॥
पेयायूषयवागूनां विलेपीभक्तयोरपि ।
मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् ।
ज्वरघ्नस्तर्पणो वल्यः पित्तश्लेष्मश्रमापहः ॥ २२६ ॥

अथ पेयाया विधिगुणानाह—

चतुर्दशगुणे नीरे रक्तशाल्यादिभिः कृता ।

द्रवाधिका स्वल्पसिक्था पेया प्रोक्ता भिषग्वरैः ॥ २२७ ॥
साऽतिलघ्वी ग्राहिणी च धातुपुष्टिविधायिनी ।
तृड्ज्वरानिलदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ॥ २२८ ॥
स्वेदाग्निजननी ज्ञेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥ २२९ ॥
शुण्ठीसैन्धवसंयुक्ता दीपनी पाचनी च सा ।
आमशूलहरी रुच्या स्याद्विबन्धविनाशिनी ॥ २३० ॥

अथ प्रमथ्याया विधिगुणानाह—

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यपलात्कल्कीकृताच्छृतात् ।
तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयम् ॥
गुणैः प्रमथ्या पेयावत्ततो लघ्वी विशेषतः ॥ २३१ ॥

*द्रव्यं = पाच्यद्रव्यम् । तस्याः = पलद्वयशेषायाः ॥ २३१ ॥

अथ यूषस्य विधिगुणानाह—

अष्टादशगुणे नीरे शिम्बीधान्यश्रुतो रसः ।
विरलाच्छो घनः किञ्चित्पेयातो यूष उच्यते ।
उक्तः स एव निर्यूहो रुचिकृच्च विशेषतः ॥ २३२ ॥

अथ यूषस्य प्रकारान्तरमाह—

कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्द्धकार्षिकी ।
वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्द्रवो यूष उच्यते ॥ २३३ ॥

*अयमर्थः—यूषधान्यं पलमितं तत्कल्कीकृतम् । शुण्ठी पिप्पली च समुदिताऽर्द्धकर्षमिता कल्कीकृता । उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत् । तद्द्रवो यूषः ॥ २३३ ॥

यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः ॥ २३४ ॥

अथ मुद्गयूषविधिमाह—

(वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे)

मुद्गानां द्विपलं तोये श्रुतमर्द्धाढकोन्मिते ।
पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत् ॥ २३५ ॥
युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः पादिकांशिकैः ।
कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छाणैकेनावचूर्णितम् ।

संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः ॥ २३६ ॥

अथ मुद्गयूषगुणानाह—

मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।
व्रणोर्द्ध्वजत्रुरुग्दाहकफपित्तज्वरास्रजित् ॥ २३७ ॥

अथ मुद्गामलकयूषगुणानाह—

मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः ।
तृड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममदापहः ॥ २३८ ॥

अथ मसूरयूषगुणानाह—

मसूरयूषः संग्राही बृंही स्वादुः प्रमेहनुत् ॥ २३६ ॥

अथ यवाग्वा विधिगुणानाह—

यवागूः षड्गुणे तोये संसिद्धा घनसिक्थका ।
पृथग्द्रवैस्तु विरलैः संयुक्ता ज्वरिणे हिता ॥ २४० ॥
यवागूर्दीपनी लघ्वी तृष्णाघ्नी बस्तिशोधिनी ।
श्रमग्लानिहरी पथ्या ज्वरे चैवातिसारके ॥ २४१ ॥

अथ विलेप्या विधिगुणानाह—

चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ।
पृथग्द्रवेण रहिता ख्याता शिथिलभक्तिका ॥ २४२ ॥

*संसिद्धा=अतीव सिद्धा । विलेपी 'गिलहथी' इति लोके ॥२४२॥

विलेपी दीपनी बल्या हृद्या संग्राहिणी लघुः ।
व्रणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तृड्ज्वरापहा ॥ २४३ ॥

अथ भक्तस्य विधिगुणानाह—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।
विपचेत्स्रावयेन्मण्डं तद्भक्तं मधुरं लघु ॥ २४४ ॥

चक्रदत्तस्तु—

अन्नं पञ्चगुणे तोये यवागूं षड्गुणे पचेत् ।
भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु ॥ २४५ ॥

*तत्रान्नं भक्तम् । तथा च—
*"भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः" इत्यमरः॥२४५॥

सुस्रौतं प्रस्नु ' चोष्णं विशदं गुणवत्तरम् ।

अधौतमश्रुतं शीतं वृष्यं गुरु कफप्रदम् ॥ २४६ ॥
अत्युष्णं बलहृद्भक्तं शीतं शुष्कञ्च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं दुर्जरं तण्डुलान्वितम् ॥ २४७ ॥

*अतिक्लिन्नं सजलं यत् पर्युषितम् ॥ २४७ ॥

भृष्टतण्डुलजं रुच्यं सुगन्धि कफहृल्लघु ॥
वातास्थापितमन्दाग्निविरिक्तानां प्रशस्यते ॥ २४८ ॥

अथ रसौदनस्य विधिमाह—

(वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे)

मांसलं सक्थिजं मांसं तथाऽनस्थि च तैत्तिरम् ।
चतुष्पलोन्मितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जले ॥ २४९ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीजीरकधान्यकैः ।
द्विशाणैः संयुते तोये क्वाथ्यमर्द्धाढकोन्मिते ॥ २५० ॥
पादस्थितं जलं तत्र दाडिम्बात् कुड्त्तिताद्धरेत् ।
तं रसं मर्दितं हिंगुभृष्टसैन्धवजीरकैः ॥
युक्तं प्रधूपितं पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम् ॥ २५१ ॥

अथ रसौदनगुणानाह—

रसौदनो गुरुर्वृष्यो बल्यो वातज्वरापहः ॥ २५२ ॥

अथ मण्डादिपदार्थप्रक्रियामाह—

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपलेऽम्बुनि ।
तत्क्वाथेनार्द्धशिष्टेन मण्डपेयाऽऽदि साधयेत् ॥ २५३ ॥

*केवलजलसाध्यान् मण्डादीनभिधायौषधसाध्यानां तेषां प्रक्रियामाह-साध्यमिति ॥ २५३ ॥

वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्त्याढकेऽम्भसि ।
भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदा चिदरुचिर्भवेत् ॥ २५४ ॥
यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।
विचार्य तद्‌गुणानेतांस्तद्‌गुणानेव निर्दिशेत् ॥ २५५ ॥

*यथास्वं पाचनैः कृता = यथादोषं पाचनैः कृता ॥ २५६ ॥

अथौषधसिद्धपेयागुणानाह—

अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता ।

दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥ २५६ ॥

अथ वातज्वरादिपेयासाधनौषधविधानमाह—

पञ्चमूल्याः कषायन्तु पाचनं वातिकज्वरे।
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥ २५७ ॥
पिप्पल्यादिकषायं तु पाचनं कफजे ज्वरे।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया॥ २५८ ॥
महत्या पञ्चमूल्याऽथ व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरैः।
सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ २५९ ॥

*अयमर्थः-वातपित्ते-लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत—

*शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा।
गोक्षुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥ ७६ ॥

*श्लेष्मपित्ते—पिप्पल्या सह धान्यया। कफवाते—महत्या पञ्चमूल्या—

*श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥ ७७ ॥

*त्रिदोषजे-व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरैः। व्याघ्री=कण्टकारिका। दुःस्पर्शः=यवासः॥ २५७-२५६ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥ २६० ॥
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम्।
सर्पिष्मतीं पिबेत्पेयां ज्वरी दोषानुलोमिनीम् ॥ २६१ ॥

*यवोऽत्रान्नम् ॥ २६१ ॥

कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥ २६२ ॥

*अत्र पञ्चमूली बृहती लघ्वी च हिता, तया शृतां पेयां पिबेदित्यर्थः ॥ २६२ ॥

पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनी।

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥ २६३ ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद् द्रवत्वात्तृट्क्षयाय च ।
आहारभावात्प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नी हेतुसाम्यत्वात्तस्मात्तां पूर्वमाचरेत् ॥ २६४ ॥
*हेतुसाम्यत्वाद् = हेतवो वातपित्तकफास्तेषां साम्यत्वात् ॥ २६३–२६४ ॥

अथ पञ्चमुष्टिकयूषमाह—

यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकमुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ २६५ ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासेऽक्षये ज्वरे ॥ २६६ ॥

अथ वर्त्तिप्रयोगमाह—

रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ॥ २६७ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् ।
पाययेत्तु यवागूं वा मारुताद्यनुलोमिनीम् ॥ २६८ ॥

अथ पेयायवाग्वोश्च क्वचिदपवादमाह—

मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥ २६९ ॥
दाहच्छर्द्यर्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयाऽन्वितम् ।
घर्मार्त्तं मद्यपं चापि तोयालोडितसक्तुकम् ॥ २७० ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमन्नं हितं क्वचित् ॥ २७१ ॥
*लाजतर्पणं = लाजसक्तुरूपं तर्पणम् ॥ २६९–२७१ ॥

अथ सन्तर्पणस्वरूपमाह धन्वन्तरिः—

द्राक्षादाडिमखर्जूरमृदिताम्बु सशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥ २७२ ॥
*लाजचूर्णं द्राक्षाऽऽदिजलशर्करामध्वाज्यसहितं तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥ २७२ ॥

अथ गुणाधिकारोक्तलाजसक्तुगुणानाह—

लाजानां सक्तवः क्षौद्रसितायुक्ता विशेषतः ।

छर्द्यतीसारतृड्दाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ॥ २७३ ॥

अथ चरकोक्ततर्पणप्रकारमाह—

तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजसक्तुभिः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥ २७४ ॥

अथ ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव—

द्राक्षादाडिमखर्जूरप्रियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥ २७५ ॥

*प्रियालमत्र पक्वफलं न तु तन्मज्जा गुरुत्वात् । तर्पणार्हस्य दाह-च्छर्दितृषाऽऽर्त्तस्य लङ्घितस्य क्षीणस्येत्यर्थः ॥ २७५ ॥

श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ॥ २७६ ॥

*रसोऽत्र मांसरसस्तेन सिक्त ओदनो रसौदनः । "अन्नेन व्यञ्जनम्" इत्यनेन समासः ॥ २७६ ॥

मुद्गयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥ २७७ ॥

*स एव-मुद्गयूषौदन एव ॥ २७७ ॥

कृशोऽल्पदोषो यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः ।
विबद्धासृष्टदोषश्च रूक्षपित्तानिलज्वरी ।
पिपासाऽऽर्त्तः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥ २७८ ॥

अन्यच्च—

अजादुग्धं गुडोपेतं पातव्यं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥ २७९ ॥

*तरुणे ज्वरे इति शेषः ॥ २७९ ॥

अन्यच्च—

जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥ २८० ॥

अथ ज्वररोगिनियमानाह—

न द्विरद्यान्न पूर्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदा चन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायं भुञ्जीत तरुणज्वरी ॥ २८१ ॥
न जातु तर्पयेत्प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्शितम् ।

तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ २८२ ॥

अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्वरूपमाह—

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भिद्संज्ञता ।
कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ २८३ ॥

*विड्भिद्=मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्पदादित्वाद् भावे क्विप् । कूजनं=कुन्थनम् । अतिवैगन्ध्यं गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यन्त्यामेतल्लक्षणं भवति ।

*ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः, क्षीणाश्च दोषाः कथमेवंविधं रूपं करिष्यन्ति ? उच्यते—कश्चित्क्षीणोऽपि विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति । यथा निर्वाणावस्थायां दीपो विशेषात्प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह—

*धातून्प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन्कूजन्वमन्स्विद्यन्न चेष्टते ॥ ७८ ॥ इति ।

*न चेष्टते=अचेष्टः स्यात् ॥ ७८ ॥ इति ॥ २८३ ॥

त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन्स्वेददर्शनम् ॥ २८४ ॥

*एतद्दाहादिकं लक्षणं मोक्षकाले एतेष्वेव ज्वरेषु स्यात् । केषु त्रिदोषजेषु अन्तर्वेगे धातुगे ज्वरे अन्यस्मिन्स्वेदमात्रदर्शनं भवति॥२८४॥

अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह—

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः-
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ २८५ ॥

सुश्रुतोऽप्याह—

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ २८६ ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य पालनीयनियमानाह—

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चङ्क्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्ना बलवान्भवेत् ॥ २८७ ॥

अन्यच्च—

व्यायामश्च व्यवायश्च प्रवातं शिशिरं जलम्।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान्भवेत् ॥ २८८ ॥
जन्तोर्ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्यात्पुनर्ज्वरम्।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥ २८९ ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत्।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि बर्जनीयानि वर्जयेत् ॥ २९० ॥

अथ वातज्वराधिकारः।

वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद् रसानुगः ॥ २९१ ॥

*वातज्वरस्य विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह—वातेति। तस्य पूर्वरूपमुक्तम्। "जृम्भाऽत्यर्थं समीरणादि"ति। समीरणज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात्। जृम्भा च श्रमादिपूर्विका भवति ॥ २९१।

अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह—

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ॥
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ २९२ ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवन्त्यनिलजे ज्वरे ॥ २९३ ॥

*विषमो वेगः, शरीरोष्णताऽऽदिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः। क्षवस्तम्भः=छिक्काया अभावः। तथा च वाग्भटः—

*हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथुग्रहः। इति।

*चरकोऽपि–"क्षवथूद्गारविनिग्रह" इति। शिरोहृद्गात्ररुक्= अत्र गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः। एतानि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन सुश्रुते निर्दिष्टानि। चकाराद्न्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि। तान्येव श्लोकेन प्रदर्शयत्युत्तरत्र ॥ २९२–२९३ ॥

चरके च—

भवन्ति विविधा वातवेदनाः स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥ २९४ ॥
गात्रसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ।
अरुणं मूत्रनेत्रादि तृट्प्रलापोष्णगात्रताः ॥ २९५ ॥

अथ वातज्वरचिकित्सामाह—

ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयञ्च कषायं पाययेद्भिषक् ॥ २९६ ॥
*आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ ७६ ॥

*इति वचनात्सामान्यतो ज्वरितमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः—ज्वरितमिति ॥ २९६ ॥

सुश्रुतोऽप्याह—

वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ॥ २९७ ॥
दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ २९८ ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ २९९ ॥

ननु "अन्नं वै प्राणिनां प्राणाः" इति श्रुतिः । तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमित्याह—दोषाणामिति ॥ २९८–२९९ ॥

तत्र भेषजम् ।

अथ दशमूलादिकाथमाह ।

श्रीफलः सर्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा बृहती कलशी स्थिरा ॥ ३०० ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
मुस्ता बलाऽमृता बालद्राक्षायासशताह्विकाः ॥ ३०१ ॥

एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवञ्च योगोऽयं सर्वयोगवरः स्मृतः ॥ ३०२ ॥

*श्रीफलः=बिल्वः । सर्वतोभद्रा=गाम्भारी । कामदूती=पाटला । शोणकः="शोनापाठा" इति लोके । तर्कारी=गणिकारी । कलशी=पृश्निपर्णी । स्थिरा=शालिपर्णी । बालं=सुगन्धबाला । यासः =यवासः ॥ ३००-३०२ ॥

अथ बृहत्पंचमूलीक्वाथमाह—

त्रिशतीतर्कारीश्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुचितं मारुतजनितज्वरहारि वारिणा क्वथितैः ॥३०३॥

*सुश्रुतः-
*"पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे" ॥ ८० ॥ इति ॥
*अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली अत एव त्रिशती-श्रीपर्णीति ॥३०३॥

अथ किरातादिक्वाथमाह—

किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलशीबिल्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ ३०४ ॥

*उदीच्यं=बालकम् । त्रिपर्णी=शालिपर्णी । कलशी=पृश्निपर्णी ॥ ३०४ ॥

अथ कालिङ्गक्वाथमाह—

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं शृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥ ३०५ ॥

*कालिङ्गम्=इन्द्रयवस्तस्य शृतम् ॥ ३०५ ॥

अथ विश्वाऽऽदिक्वाथमाह—

विश्वाऽमृताग्रन्थिकसिद्धतोयं-
मरुज्ज्वरः स्यात्पिबतः कुतोऽयम् ॥
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥ ३०६ ॥

*औषधं शुण्ठी क्वाथः पाचनमिति 'वेदाः प्रमाणमि'तिवत् ॥३०६॥

अथ बृहत्पञ्चमूलादिक्वाथमाह—

पञ्चमूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पौष्करैः ।
क्वाथो हन्याच्छिरःकम्पं पर्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥ ३०७ ॥

*पञ्चमूली = बिल्वादिः ॥ ३०७ ॥

अथ कणाऽऽदिक्वाथः ।

कणारसोनामृतवह्निविश्वानिदिग्धिकासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
समुस्तकैराचरितः कषायो हिताशिनां हन्ति गदानिमांस्तु ॥ ३०८ ॥
ज्वरं मरुद्दुष्टिसमुद्भवं तथा बलासजं चानलमन्दताञ्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं स्वेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥ ३०९ ॥

अथ कल्पतरुरसः ।

शुद्धं शंकरशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरज-
स्तद्वत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ।
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं-
शुण्ठी द्व्यक्षमिता कणा च मरिचं दिक्पालसंख्याक्षकम् ॥३१०॥
विषादिवस्तूनि शिलोपरिष्टाद्विचूर्णयेद्वासरि शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्वे रसगन्धकौ च चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्यम् ॥ ३११ ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान्हरते मात्राऽस्य स्मृता गुञ्जैका । ॥ ३१२ ॥
आर्द्रकेण सममेष भक्षितो हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीततावह्निमान्द्यविसुचीश्च नाशयेत् ॥३१३॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥ ३१४ ॥
(सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वरांकुशः प्रदेयोऽत्र ॥)

अथ त्रिपुरभैरवरसः ।

विषमहौषधमागधिकोपणद्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्दलितज्वरस्त्रिपुरभैरव एष रसो वरः ॥३१५॥

*द्युमणिः = मारितं ताम्रं, तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं = हिगुलं, तस्य भागाः षट् ६ । मात्राऽस्य रक्तिकाऽर्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो· ज्वरे प्रयोज्यः ॥ ३१५ ॥

अथ स्वेदस्य विधिगुणावाह—

वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।

पीनसश्वासबाधिर्यै कारयेत्तद्विधानवित् ॥ ३१६ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ ३१७ ॥

अथ वालुकास्वेदमाह—

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयशूलाङ्गभङ्गकम्पादीन् ॥ ३१८ ॥
कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायां पादसुप्ततायाम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनेऽङ्गसादे हनुस्तम्भे च लोमहर्षे ॥ ३१९ ॥

अथ कवलस्य विधिगुणावाह—

मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥३२०॥
*इति कवलः । कण्ठौष्ठमुखशोषे प्रदेयः ॥ ३२० ॥

अन्यच्च—

शर्करादाडिमाभ्याञ्च द्राक्षादाडिमयोस्तथा ।
कल्कं विधारयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥ ३२१ ॥
द्राक्षाऽऽमलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन घृष्ट्वा मुखस्यान्तः कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ ३२२ ॥
तेन तालुगलान्तःस्थः संशोषश्चैव शाम्यति ।
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥ ३२३ ॥

अथ निद्रानाशस्य निदानमाह—

नावनं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीरुषः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ॥ ३२४ ॥

अथ निद्रानाशचिकित्सामाह—

भृष्टन्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥ ३२५ ॥
गुडं पिप्पलिमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिहेत् ।
चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ३२६ ॥
वायसजङ्घामूलं बद्धं वा शिरसि काकमाच्याश्च ।
विधृतं निद्राजनकं त्वङ्मूलं वा शृतं सगुडम् ॥ ३२७ ॥

*पीतमिति शेषः ॥ ३२७ ॥

मूलन्तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ ३२८ ॥
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान्दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ ३२९ ॥

*रसो=मांसरसः ॥ ३२९ ॥

कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ३३० ॥
रसे शाके च सूपे च सर्पिर्यूषपयःसु च ।
निद्रां सञ्जनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥ ३३१ ॥

*रसे=मांसरसे ॥ ३३१ ॥

पेक्षवं पोतकी माषः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥ ३३२ ॥

अथ दारुषट्कलेपः (शूलाध्माने) ।

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत्कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥ ३३३ ॥

*हैमवती=श्वेतवचा ॥ ३३३ ॥

अथ कर्णनादचिकित्सामाह—

कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निःस्वनं व्यथाम् ॥ ३३४ ॥

*इति तैलं कर्णस्वने ॥ ३३४ ॥

अथ शुष्ककासचिकित्सामाह—

कणा सुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥ ३३५ ॥

अथ वातज्वरहितवस्तून्याह—

श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गामलकयूषस्तु बद्धविट्काय दीयते ॥ ३३६ ॥

*रसो=मांसरसः ॥ ३३६ ॥

पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।

श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥ ३३७ ॥

*पेयामिति शेषः ॥ ३३७ ॥

इति वातज्वराधिकारः।

अथ पित्तज्वराधिकारः।

पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम्।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद्रसानुगम् ॥ ३३८ ॥

*तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह—पित्तलेति। पित्तस्य पङ्गुलत्वात्तेन कोष्ठाग्नेरुष्मा बहिर्नेतुं न शक्यते। यत आह—

*पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥ ८१ ॥

*इति। ततोऽत्र पित्तं वातसहाये बोद्धव्यम्। यत आह—

*द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥ ८२ ॥

*तस्य पूर्वरूपमुक्तं "पित्तान्नयनयोर्दाह" इति। पित्तज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात्। स च श्रमादिपूर्वको भवति ॥ ३३८ ॥

अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह—

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राऽल्पत्वं तथा वमिः।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ ३३९ ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ३४० ॥

*अतीसारः=पित्तस्य, तस्य सरत्वात्सद्रवमलप्रवृत्तिर्न त्वतिसासारवत्तस्य ज्वरोपद्रवत्वात्। वमिः=यदा पित्तं कफस्य स्थानं याति तदा बोद्धव्यम्। प्रलापोऽनर्थकं वचः। मूर्च्छा=रूपादेरज्ञानम्। मदः=पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता। भ्रमः=चक्रारूढस्येव ज्ञानम्। चकाराद् रक्तकोठादयो बोद्धव्याः ॥ ३३९-३४० ॥

अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह—

पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ॥ ३४१ ॥

*आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ ८३ ॥

*इति वचनात्सामान्यतो ज्वरितमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह–पैत्तिक इति । दशरात्रेण लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः ॥ ३४१ ॥

अथ तिक्ताऽऽदिक्वाथः ।

तिक्तामुस्तायवैः पाठाकट्फलाभ्यां सहोदकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३४२ ॥

*किं तावद् भेषजं ? तदाह--तिक्तेति ॥ ३४२ ॥

अथ पर्पटादिक्वाथः ।

पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ।
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥ ३४३ ॥

अथ द्राक्षाऽऽदिक्वाथः ।

द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥ ३४४ ॥
मुखशोषप्रलापार्त्तिदाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥ ३४५ ॥

अथ पटोलादिक्वाथः ।

पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णाश्चातिप्रमाथिनाम् ॥ ३४६ ॥

अथ गुडूच्यादिक्वाथः ।

गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥ ३४७ ॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥ ३४८ ॥

अथ ह्रीबेरादिक्काथः ।

ह्रीबेरचन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात्सुशीतलं वारि तृट्छर्दिज्वरदाहनुत् ॥ ३४९ ॥

अथ भूनिम्बादिक्काथः ।

भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवामृताः ॥ ३५० ॥
बालकं धान्यकं बिल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ।
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥ ३५१ ॥

अथ महाद्राक्षाऽऽदिक्काथः ।

द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्ताऽमृताऽपि च ।
धात्री बालमुशीरं च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥ ३५२ ॥
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकश्चापि किराता धान्यकं तथा ॥ ३५३ ॥
एषां क्काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥ ३५४ ॥
मूर्च्छां छर्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ३५५ ॥

अथ धान्याकक्काथः ।

ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलक्काथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥ ३५६ ॥

अथामृताहिमवासाहिमौ ।

अमृताया हिमः प्रातः ससितः पैत्तिकं ज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वराञ्जयेत् ॥ ३५७ ॥

अथ द्वितीयो गुडूच्यादिक्वाथः ।

गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
लघुमुस्तं त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥ ३५८ ॥
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥ ३५९ ॥

अथ प्रलेपमाह—

पलाशस्य बदर्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥ ३६० ॥

अथ शीतजलधारामाह—

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्रकांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥३६१॥

अथ पथ्याऽवलेहः ।

पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन्दाहज्वरापहाम् ।
कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान्हन्ति वमीमपि ॥ ३६२ ॥

*तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ ३६२ ॥

अथार्द्रवस्त्रधारणमाह—

काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा ॥ ३६३ ॥

अथ कवलमाह—

द्राक्षाऽऽमलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धानाकल्केन च क्वचित् ॥ ३६४ ॥

*धानाऽत्र धान्यकम् ॥ ३६४ ॥

अथ तर्पणमाह—

दाहकम्पार्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयाऽन्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥ ३६५ ॥

*लाजतर्पणम्=लाजसक्तुरूपं तर्पणम् । सन्तर्पणस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ ३६५ ॥

अथ पित्तज्वरोपचारमाह—

मुद्गयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हर्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोद्भवसंसिक्ते सुप्यात्पित्तज्वरी नरः ॥ ३६६ ॥

हारावलीचन्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणामालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥३६७॥

आह्लादश्चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।
हितञ्च भोजयेदन्नं न प्रीतिसुरतं महत् ॥ ३६८ ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ३६९ ॥

इति पित्तज्वराधिकारः ।

अथ कफज्वराधिकारः ।

श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफो ह्यामाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद्रसानुगः ॥ ३७० ॥

*अथ श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—श्लेष्मलेति । कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो बहिर्नयनेन पक्त्वादाशङ्कायां जातायां पित्तस्येव सिद्धान्तो बोद्धव्यः । तस्य पूर्वरूपमुक्तं "कफान्नान्नाभिनन्दनमि"ति । कफज्वरे उत्पत्स्यति अनन्नाभिलाषः स्यात्स च श्रमादिपूर्वको भवति ॥ ३७० ॥

अथ कफज्वरस्य लक्षणमाह—

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि वा ॥ ३७१ ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ ३७२ ॥

*स्तैमित्यम्=अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगः=ज्वरस्य मन्दो वेगः । आलस्यं=समर्थस्यापि कर्मण्यनुत्साहः । स्तम्भः=अङ्गानामनम्रता, तृप्तिः=अन्नानभिलाषः सत्यपि भोजनसामर्थ्ये । गौरवं गात्राणाम् । शीतं=लगतीति शेषः । उत्क्लेदः=वमनोपस्थितिरिव । अतिनिद्रता=निद्राऽऽधिक्यम् , प्रतिश्यायो=नासारोगविशेषः, अरुचिः=भोजनानिच्छा, चकारात्पिडिकाशीता मुखप्रसेकश्छर्दिस्तन्द्रा हृदयोपलेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम्—

प्रसेकः पिडिकाशीताच्छर्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।

कफेन लिप्तं हृदयं भवेद्ग्रेश्च मन्दता ॥८४॥ इति । ३७१-३७२॥

अथ श्लेष्मज्वरस्य चिकित्सामाह—

श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ।
पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनम् ॥ ३७३ ॥
*आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ ८५ ॥

*इति वचनात्सामान्यतो ज्वरितमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने, श्लेष्मज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः-श्लैष्मिक इति । द्वादशाहेन लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः । किं तद्भेषजं ? तदाह ॥ ३७३ ॥

अथ पिप्पल्यादिक्वाथमाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाऽजमोदिकाः ॥ ३७४ ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥ ३७५ ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनस्त्वामपाचनः ॥ ३७६ ॥

अथ पिप्पल्यवलेहमाह—

क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥ ३७७ ॥

अथ चतुर्भद्रिकाऽवलेहमाह—

पिप्पलीं त्रिफलां चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा चापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥३७८॥

अथान्यप्रकारमाह—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥ ३७९ ॥

अथाष्टाङ्गावलेहमाह—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥ ३८० ॥

आर्द्रकस्वरसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्दिहिक्काश्लेष्मानिलापहः ॥ ३८१ ॥

अथ निर्गुण्डीक्वाथमाह--

सिन्दुवारदलक्वाथं कणाऽऽढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥ ३८२ ॥

अथ यवान्यादिक्वाथमाह--

यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्वाथं पिबेत्कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥ ३८३ ॥

अथ वासाऽऽदिक्वाथमाह--

वासाक्षुद्राऽमृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥ ३८४ ॥

अथ मरिचादिक्वाथमाह--

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धि वचा शिवा ॥ ३८५ ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमन्दकः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥ ३८६ ॥

अथ कल्पतरुरसमाह--

कफवातव्याधिहरत्वाद्वाताधिकारोक्तकल्पतरुरसो योज्यः ।

अथ कवलमाह--

सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ॥ ३८७ ॥

*कवल इति शेषः ॥ ३८७ ॥

अथान्नमाह--

मुद्गयूषौदनो देयो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥ ३८८ ॥

इति श्लेष्मज्वराधिकारः ।

अथ वातपित्तज्वराधिकारः ।

वातपित्तकरैर्वातपित्ते ह्यामाशयाश्रये ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निरसगे ज्वरकारिणी ॥ ३८९ ॥

*वातपित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-माह=वातपित्तेति । स्यातामिति शेषः ॥ ३८९ ॥

अथ वातपित्तज्वरपूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥ ३८० ॥

*ज्वर इति शेषः ॥ ३८० ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह—

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ३८१ ॥

*पर्वभेदः=पर्वाणि भिद्यन्त इव सन्धिषु व्यथा ॥ ३८१ ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सामाह—

वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ॥ ३८२ ॥

अथ किरातादिक्वाथमाह—

किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य सगुडं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥ ३८३ ॥

अथ पञ्चभद्रक्वाथमाह—

गुडूची पर्पटो मुस्तं किरातो विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥ ३८४ ॥

अथ त्रिफलाऽऽदिक्वाथमाह—

त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ ३८५ ॥

अथ मधुकादिहिममाह—

मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मरीफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत्संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तन्तु तत्पिबेत् ॥
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णां मूर्च्छाऽरुचिभ्रमान् ।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥ ३८६ ॥

*अत्र मधुकादि मृणालान्तं समुदितम, पलद्वयपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् । वारिणि षट्पलपरिमिते । मधुकादिहिमो दाहे ॥ ३८६ ॥

अथान्नमाह—

मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रदातव्यो यूषश्चणकसम्भवः ॥ ३९७ ॥

अन्यच्च—

"दाडिमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके" इति ॥

कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्ल्यादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥ ३९८ ॥

इति वातपित्तज्वराधिकारः समाप्तः ।

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः ।

वातश्लेष्मकरैर्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥ ३९९ ॥

*तस्य विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह—वातेति ॥ ३९९ ॥

अथ वातकफज्वरस्य पूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥ ४०० ॥

अथ वातकफज्वरस्य लक्षणमाह—

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ४०१ ॥

*स्वेदाप्रवर्त्तनं=स्वेदस्य आसमन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः । तथा च हारीतेनोक्तम्—

*शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्य ॥ इति।

*स्वेदभवः=स्वेदोत्पत्तिः । ननु स्वेदः पित्तस्य धर्मः, अत एव पित्तज्वरे—

*"कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते" ॥ ८६ ॥

*इत्युक्तम् । तस्मात्कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः ? उच्यते—"विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्न दोष" इति कार्त्तिकः ।

प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः-प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः। कारणानुरूपं कार्यमिति यावत्। यथा-प्रकृतिस्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति। तथा च प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वाताद्युचितैर्धर्मैर्वेपथुत्रेगाधिक्यस्तैमित्यादिभिर्युक्तो भवति। विकृतिविषमसमवायस्तु-विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायः कार्यस्य कारणे सम्बन्धः। कारणाननुरूपं कार्यमिति यावत्। यथा-संयोगाद्विकृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमः कारणाननुरूपो लोहितो वर्णो जायते तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमा कारणाननुरूपा स्वेदस्यातिप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः॥ ४०१॥

अथ वातकफज्वरस्य चिकित्सामाह—

वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि॥ ४०२॥

अथ पञ्चकोलम्।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
दीपनीयः स्मृतो वर्गो वातश्लेष्मज्वरापहः॥
कोलमात्रोपयोगित्वात्पञ्चकोलमिदं स्मृतम्॥ ४०३॥
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफदाहनुत्।
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्॥ ४०४॥

अथ द्वितीयः किरातादिक्काथः।

किरातविश्वाऽमृतवल्लिसिंहिकाव्याघ्रीकणामूलरसोनसिन्दुकैः।
कृतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं ज्वरं समीरात्सकफात्समुत्थितम्॥ ४०५॥

अथ पिप्पल्यादिक्वाथः।

पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वातकफज्वरी।
नातः परं किञ्चिदस्ति ज्वरे भेषजमुत्तमम्॥ ४०६॥

अथ बृहत्पिप्पल्यादिक्काथः।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम्।
वचा सातिविषाऽजाजी पाठावत्सकरेणुकाः॥ ४०७॥

किराततिक्तको मूर्वा सर्षपा मरिचानि च ।
कट्फलं पुष्करं भार्गी विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥ ४०८ ॥
अर्कमूलं बृहत्सिंही श्रेयसी सदुरालभा ।
दीप्यकश्चाजमोदा च शुकनासा सहिंगुका ॥ ४०९ ॥
एतानि समभागानि गण एकोऽष्टविंशतिः ।
एषां क्वाथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः ॥ ४१० ॥
हन्ति वातं तथा शीतं प्रस्वेदमतिवेपथुम् ।
प्रलापञ्चातिनिद्राञ्च रोमहर्षारुची तथा ॥ ४११ ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे ।
पिप्पल्यादिमहा*क्वाथो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥ ४१२ ॥
*अत्र श्रेयसी = रास्ना, वातश्लेष्मज्वरहरत्वात ॥४०७-४१२॥

अथ दशमूलीक्वाथः ।

दशमूलीरसः पीतः कणाऽऽढ्यः कफवातजे ।
ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥ ४१३ ॥

अथ पिप्पलीक्वाथः ।

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं प्लीहनाशनम् ॥ ४१४ ॥

अथ सूर्यशेखररसः ।

सूतकं टङ्कणं भृष्टं गन्धं शुद्धं समं समम् ।
द्विगुणं सूतकाद्देयं जैपालं तुषवर्जितम् ॥ ४१५ ॥
सैन्धवं मरिचं चिञ्चात्वक्क्षारः शर्कराऽपि च ।
प्रत्येकं सूततुल्यं स्याज्जम्बीरैर्मर्दयेद्दिनम् ॥ ४१६ ॥
सूर्यशेखरनामाऽयं रसो गुञ्जाद्वयोन्मितः ।
भक्षितस्तप्ततोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः ॥ ४१७ ॥
*सूर्यशेखरो रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च रसप्रदीपे ॥४१५-४१७॥

अथोद्धूलनमाह—

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णनिपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
जीर्णं शकृद्धोर्लवणस्य भाजनं संचूर्णितं स्वेदहरं सुधूलनात् ॥४१८॥

अथ मरिचाद्युद्धूलनम्।

मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रश्च पौष्करम्।
भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्चूरो लिङ्गिका शटी ॥ ४१९ ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं स्रोतोवत्स्वेदनिर्गमे ॥ ४२० ॥

*लिङ्गिका="पञ्चगुरिआ" इति लोके। अत्र शटी=गन्धपलाशी ॥ ४१९-४२० ॥

अथ वालुकास्वेदः।

पूर्वोक्तो वालुकास्वेदोऽप्यत्र समुचितः ॥

अथ भूनिम्बाद्युद्धूलनम्।

भूनिम्बः कारवी तिक्ता वचा कट्फलजं रजः।
एषामुद्धूलनं श्रेष्ठं सततं स्वेदसंस्रवे ॥ ४२१ ॥

यदुक्तम्—

पीनसश्वासबाधिर्यजङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि।
वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं तद्विधानवित् ॥ ४२२ ॥

अथ कवलमाह—

मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमाशु जडतामरोचकम् ॥ ४२३ ॥

अथान्नमाह—

महत्या पञ्चमूल्याऽन्नं सम्यक्सिद्धं चिकित्सकः।
सप्तमे दिवसे दद्याज्ज्वरे वातबलासजे ॥ ४२४ ॥

इति वातकफज्वराधिकारः समाप्तः।

अथ पित्तकफज्वराधिकारः।

पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफावामाशयाश्रयौ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥ ४२५ ॥

*तस्य विप्रकृष्टसंनिकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—पित्तेति ॥४२५॥

अथ पित्तकफज्वरपूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफज्वरे ॥ ४२६ ॥

अथ पित्तकफज्वरलक्षणमाह--

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ४२७ ॥

*आस्यतिक्तत्वं पित्तेन, लिप्तत्वं कफेन, तन्द्रा=अर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वम्, मोहो=मूर्च्छा ॥ ४२७ ॥

अथ पित्तकफज्वरस्य चिकित्सामाह--

पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ॥ ४२८ ॥

अथ गुडूच्यादिक्वाथमाह—

गुडूची निम्बधान्याकं चन्दनं कटुरोहिणी ।
गुडूच्यादिरयं क्वाथः पाचनो दीपनः स्मृतः ॥
तृष्णादाहारुचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ ४२९ ॥

अथामृताष्टकक्वाथमाह—

अमृताकटुकाऽरिष्टपटोलघनचन्दनम् ।
नागरेन्द्रयवं चैतदमृताष्टकमीरितम् ॥ ४३० ॥
क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
हृल्लासारोचकच्छर्दितृष्णादाहनिवारणम् ॥ ४३१ ॥

अथ कण्टकार्यादिक्वाथमाह—

कण्टकार्यमृताभार्गीविश्वेन्द्रयववासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥ ४३२ ॥
विपाच्य पाययेत्क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णाऽरुचिच्छर्दिकासशूलनिवारणम् ॥ ४३३ ॥

अथ नागरादिक्वाथमाह--

नागरोशीरबिल्वाब्दधान्यमोचरसाम्बुभिः ।
कृतः क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ ४३४ ॥

अथ कटुकीकल्कमाह--

शर्करामक्षमात्रञ्च कटुकीं चोष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ४३५ ॥

*अत्र कटुक्या द्वादश माषाः, शर्करायाश्चत्वारो माषा एवं कर्ष-

इति चरकः । वैद्यस्य व्यवहारे कटुकीशर्करयोः समभागयोरेव कर्षः-कटुकीकल्कः ॥ ४३५ ॥

अथ वासारसमाह—

सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति साम्लपित्तं सकामलम् ॥ ४३६ ॥

*अत्र वासारसोऽर्द्धपलपरिमितो देयः । मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्कः-प्रक्षेप्यः ॥ ४३६ ॥

अथ शृङ्गवेरादिकाथमाह—

कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत् ॥ ४३७ ॥

अथान्नमाह—

पटोलधान्ययोर्यूषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ ४३८ ॥

इति पित्तकफज्वराधिकारः समाप्तः ।

अथ सन्निपातज्वराधिकारः ।

त्रिदोषजनकैर्वातः पित्तं श्लेष्माऽऽमगेहगाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिणः ॥ ४३९ ॥

*तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—त्रिदोषेति ॥ ४३९ ॥

अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ ४४० ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा ।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ ४४१ ॥
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ ४४२ ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ४४३ ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च।
चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः॥ ४४४॥

*लोचने सास्रावे=साश्रुणी, कलुषे=अस्वच्छे, निर्भुग्ने=निर्गते कुटिले च। कण्ठः शूकैरिवावृतः=धान्याग्रैरिवावृतः। जिह्वा परिदग्धा=परिदग्धेव ज्ञायते। अथ वा—परिदग्धेव कृष्णा दृश्यते। स्रस्ताङ्गता=शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि=कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनम्। शिरसो लोठनमितस्ततः शिरश्चालनम्। कृशत्वं नातिगात्राणामिति=गात्राणामतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात्। प्रततं=निरन्तरम्। कोठः='वरटीदंष्ट्रसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते'। श्यावः=कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा। स्रोतसां=कर्णनासाऽऽदीनाम्॥

*ननु वातादयः परस्परविरुद्धगुणास्तेषां सम्भूय; एकत्र कार्यारम्भकत्वं नोपपद्यते परस्परोपघातादहनसलिलयोरिव, तत्कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्पादकाः? अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन—

*विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्।
दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव॥ ८७॥

*गदाधरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान्—

*दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके।
विरुद्धैश्च गुणैस्तैश्च नोपघातः परस्परम्॥ ८८॥ इति।

*ननु भिन्नचयप्रकोपकालानां वातपित्तकफानां युगपदुत्पत्त्यभावात्कथं सम्भूय सन्निपातज्वरारम्भकत्वमुपपद्यते? उच्यते—त्रिदोषजनकनिदानबलेन युगपदेषां प्रकोपादिति सिद्धान्तः॥ ४४०-४४४॥

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदशभेदानाह—

एकोल्बणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्बणाश्च तथेति षट्।
त्र्युल्बणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः॥ ४४५॥
प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश॥ ४४६॥

*अत्र प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफः १। मध्यवातः प्रवृद्ध-

पित्तो हीनकफः २। हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३। प्रवृद्ध-वातो हीनपित्तो मध्यकफः ४। मध्यवातो हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५। हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफ इति ६ षट्॥ ४४५-४४६॥

अथानुक्रमेण त्रयोदशसन्निपातनामान्याह—

विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रसंज्ञकः।
शीघ्रकारी तथा भल्लुः सप्तमः कूटपाकलः॥ ४४७॥
सम्मोहकः पाकलश्च याम्यः क्रकच इत्यपि।
ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः॥ ४४८॥

*तन्त्रान्तरे 'विस्फारक' इत्यत्र 'विस्फोरक' इति पाठः। 'बभ्र' स्थाने 'बभ्रुरि'ति पाठः। कुत्रापि 'बद्ध' इति पाठः। 'भल्लुरि'त्यत्र 'फल्गुरि'ति पाठः। 'याम्य' इत्यत्र 'संग्राम' इति पाठः। 'कर्कटक' इत्यत्र 'कर्काटक' इति पाठः॥ ४४७-४४८॥

तत्र वातोल्वणविस्फारकलक्षणमाह—

श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू।
पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च॥ ४४९॥
वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः॥ ४५०॥

अथ पित्तोल्वणाशुकारिलक्षणमाह—

अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च।
गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते॥ ४५१॥
पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्त्तितः॥ ४५२॥

अथ कफोल्वणकम्पनलक्षणमाह—

जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि।
प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च॥ ४५३॥
कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः॥ ४५४॥

अथ वातपित्तोल्वणबभ्रलक्षणमाह—

वातपित्ताधिको यस्तु सन्निपातः प्रकुप्यति।

तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः ॥ ४५५ ॥
आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः ।
मुनिभिर्बभ्रुनामाऽयं सन्निपात उदाहृतः ॥ ४५६ ॥

अथ वातकफोल्वणशीघ्रकारिलक्षणमाह—

वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रहः ॥ ४५७ ॥
शूलमस्विद्यमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते ।
असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ ४५८ ॥

अथ पित्तकफोल्वणभल्लुलक्षणमाह—

पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते ॥ ४५९ ॥
तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः ।
ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात्कोठश्च जायते ॥ ४६० ॥
विड्भेदश्वासहिक्काश्च बर्द्धन्ते सप्रमीलकाः ।
ऋषिभिर्भल्लुनामाऽयं सन्निपात उदाहृतः ॥ ४६१ ॥

अथ वातपित्तकफोल्वणकूटपाकल-
लक्षणमाह—

सर्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥ ४६२ ॥
व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः ।
केवलोच्छ्वासपरमस्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ ४६३ ॥
त्रिरात्रात्परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥ ४६४ ॥
धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।
अम्बया ब्रुवते केचिद्यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥ ४६५ ॥
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथाऽन्यैर्मस्तके हतम् ।
कुलदेवार्चनाहीनं धर्षितं कुलदैवतैः ॥ ४६६ ॥

नक्षत्रपीडामपरे गरकर्मेति चापरे ।
सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपाकलम् ॥ ४६७ ॥

अथाधिकवात—मध्यपित्त—हीनकफ-
संमोहकसन्निपातलक्षणान्याह—

प्रबृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४६८ ॥
प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः ॥ ४६९ ॥
एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः ।
एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ ४७० ॥

*रोगास्त एवोक्ताः = उक्ता एव ते रोगा यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः, दाहतृष्णोष्णतास्वेदादयः पित्तजाः, गौरवाग्निमान्द्योत्कासनासिकामुखप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातान्ता विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रबृद्धः स ज्वरं करिष्यति पित्तन्तु मध्यं = सममिति यावत्, तत्कथं ज्वरं करिष्यति ? यत आह—

*धातवस्तन्मला दोषाः स्युर्नाशायासमास्तनौ ।
समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ॥ ८६ ॥ इति ।

*उच्यते-अत्र पित्तं मध्यमप्यप्रकृतमेव, यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यकुपितमित्यर्थः । ननु कफः क्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति ? हीनशक्तित्वाद्, उच्यते-दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्वन्त्येव । यत आह—

*वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता ।
पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ॥
शिथिलाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये ॥ ८० ॥
*इत्याशङ्का सिद्धान्तश्चात्र परत्रापि ॥ ४६८-४७० ॥

अथ मध्यवाताधिकपित्तहीनकफपाकलसन्निपातलक्षणान्याह—

मध्यप्रबृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४७१ ॥
मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः ।

कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा रुंज्ञानाशो हृदि व्यथा ॥ ४७२ ॥
खेभ्यो रक्तं विसृजति सरक्तस्तब्धनेत्रता ।
तत्राप्येते विशेषाः स्युर्मृत्युरर्वाक् त्रिवासरात् ॥
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ॥ ४७३ ॥

अथ हीनवाता-धिकपित्त-मध्यकफ-याम्यसन्निपातलक्षणमाह—

हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४७४ ॥
हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुस्फुसाः ।
पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्ध्वाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥ ४७५ ॥
शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्रकीर्त्तितः ॥ ४७६ ॥

अथाधिकवात-हीनपित्त-मध्यकफ-क्रकचसन्निपातलक्षणमाह—

प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४७७ ॥
प्रलापायाससम्मोहाः कम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः ।
मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात्तत्राप्येतद्विशेषतः ॥ ४७८ ॥
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्प्रकीर्त्तितः ॥४७९॥

अथ मध्यवात—हीनपित्त—मध्यकफ—कर्कटकसन्निपातलक्षणमाह—

मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४८० ॥
अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते ।
रक्तमालक्तकेनैव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥ ४८१ ॥
पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते ।
इषुणेवाहतं पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि ॥ ४८२ ॥
प्रमीलकश्वासहिक्का वर्द्धन्ते तु दिने दिने ।
जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः ॥ ४८३ ॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् ।
अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः ॥ ४८४ ॥

तन्द्रानिद्राऽतियोगार्त्तो हतवाङ् निहतद्युतिः ।
न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति ॥ ४८५ ॥
आयम्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चाल्पशः ।
एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ ४८६ ॥

अथ हीनवात–मध्यपित्ता–धिककफ–वैदारिकसन्निपातलक्षणमाह—

हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४८७ ॥
अल्पशूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रमः ॥
भृशं क्लमः शिरोवस्तिमन्याहृदयवाग्रुजः ॥ ४८८ ॥
प्रमीलकः श्वासकासहिक्काजाड्यविसंज्ञताः ।
प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदा चन ॥ ४८९ ॥
एतस्मिन्सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
पिडिका जायते जन्तोर्यया कृच्छ्रेण जीवति ॥ ४९० ॥
स वैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
त्रिरात्रात्परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥ ४९१ ॥

अथ संनिपातज्वरविशेषाणां तन्त्रान्तरस्थनामान्याह—

शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो-
रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्रस्तथा ।
साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सन्धिगोऽथान्तको-
रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ॥ ४९२ ॥

*अथ तन्त्रान्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदशनामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह—शीताङ्ग इति । तन्द्री=तन्द्रिकः, प्रलापी=प्रलापकः, रक्तष्ठीवयिता=रक्तष्ठीवी, सम्भुग्ननेत्रः=भुग्ननेत्रः, अभिन्यासकः=अभिन्यासः, कर्णकण्ठग्रहौ=कर्णग्रहः, कर्णिकः । कण्ठग्रहः=कण्ठकुब्जकः ॥ ४९२ ॥

अथ तेषां प्रत्येकं लक्षणानि ।

तत्र शीताङ्गसन्निपातलक्षणमाह—

हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः-
श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः ॥

क्लमबहुकफवातादाहवम्यङ्गपीडा-
स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः स उक्तः ॥ ४६३ ॥

अथ तन्द्रिकसन्निपातलक्षणमाह—

तन्द्राऽतीव ततस्तृषाऽतिसरणं श्वासोऽधिकः कासरुक्-
सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डूः कफः ॥
सुश्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा
यत्र स्यात्स हि तन्द्रिको निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वरः ॥ ४६४ ॥

अथ प्रलापकसन्निपातलक्षणमाह—

यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष-
जाते प्रलापबहुलाः सहसोत्थिताश्च ।
कम्पव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्यु-
र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम् ॥ ४६५ ॥

अथ रक्तष्ठीविसन्निपातलक्षणमाह—

निष्ठीवो रुधिरस्य रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलं-
लौहित्यं नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः ॥
आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काऽङ्गपीडा भृशं-
रक्तष्ठीविनि सन्निपातजनिते लिङ्गं ज्वरे जायते ॥ ४९६ ॥

अथ भुग्ननेत्रसन्निपातज्वरलक्षणमाह—

भृशं नयनवक्रता श्वसनकासतन्द्रा भृशं-
प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा ॥
पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे
पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो मतः ॥ ४६७ ॥

अथाभिन्यासन्निपातलक्षणमाह—

दोषास्तीव्रतरा भवन्ति वलिनः सर्वेऽपि यत्र ज्वरे
मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता ॥
दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनो मन्दो बलस्य क्षयः-
सोऽभिन्यास इति प्रकीर्त्तित इह प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा ॥४२८॥

अथ जिह्वकसन्निपातज्वरलक्षणमाह—

त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशं-
वृता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता ॥
श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकाससन्तप्तताः-
पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वकं चक्षते ॥ ४९९ ॥

अथ सन्धिगसन्निपातलक्षणमाह—

व्यथाऽतिशयिता भवेच्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु
प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक् ॥
समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे
त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः ॥ ५०० ॥

अथान्तकसन्निपातज्वरलक्षणमाह—

यस्मिँल्लक्षणमेतदस्ति सकलैर्दोषैरुदीते ज्वरे-
ऽजस्रं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्वाङ्गपीडाऽधिका ॥
हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता
वैकल्यञ्च वृथा वचांसि मुनिभिः सङ्कीर्त्तितः सोऽन्तकः ॥५०१॥

अथ रुग्दाहसन्निपातलक्षणमाह—

दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडाः ॥
मन्याहनुव्यथनकण्ठरुजः श्रमश्च
रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभवो ज्वरोऽयम् ॥ ५०२ ॥

अथ चित्तभ्रमसन्निपातलक्षणमाह—

गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत् ।
दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे ज्वरे भवति ॥ ५०३ ॥

अथ कर्णिकसन्निपातलक्षणमाह—

दोषत्रयेण जनितः किल कर्णमूले
तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च ॥
कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलापः-
प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये ॥ ५०४ ॥

अथ कण्ठकुब्जसन्निपातलक्षणमाह—

कण्ठः शूकशतावरुद्धवदतिश्वासः प्रलापोऽरुचि-
र्दाहो देहरुजा तृषाऽपि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्त्तिस्तथा ॥
मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात्स हि कण्ठकुब्ज उदितः प्राच्यैश्चिकित्साबुधैः ॥५०५॥

अथ सन्निपातज्वरसाध्यासाध्यत्वमाह—

सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात्तन्द्रिकश्चित्तविभ्रमः ।
कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः पञ्चापि कष्टकाः ॥ ५०६ ॥
रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन संसाध्यस्तेषु भाषितः ।
रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः ॥
अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ ५०७ ॥

अथान्यग्रन्थोक्तवातोल्बणादित्रयोदशसन्निपातानां कुम्भीपाकादिनामान्याह—

कुम्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽन्तकश्च ।
एणीदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥ ५०८ ॥
अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीडश्च संन्यासः ।
संशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदशान्यत्र ॥ ५०९ ॥

अथैषां लक्षणानि ।

तत्र कुम्भीपाकलक्षणमाह—

घोणाविवरभ्ररद्बहुशोणासितलोहितं सान्द्रम् ।
विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात् ॥५१०॥

अथ प्रोर्णुनावसन्निपातलक्षणमाह—

उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तान्नितान्तमुच्छ्वसिति ।
तं प्रोर्णुनावजुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात् ॥ ५११ ॥

अथ प्रलापिसन्निपातलक्षणमाह—

स्वेदभ्रमाङ्गभेदाः कम्पो दवथुर्वमिर्व्यथा कण्ठे ।
गात्रञ्च गुर्वतीव प्रलापिजुष्टस्य जायते लिङ्गम् ॥ ५१२ ॥

अथान्तर्दाहसन्निपातलक्षणमाह—

अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः श्वयथुररतिरति तथा श्वासः ।
अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहार्दितः कथितः ॥ ५१३ ॥

अथ दण्डपातसन्निपातज्वरलक्षणमाह—

नक्तन्दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधीर्नभसः।
उत्थाय दण्डपाती भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥ ५१४ ॥

*नभसो गृह्णाति – आकाशात्किञ्चिद् ग्रहीतुं करौ प्रसारयतीत्यर्थः ॥ ५१४ ॥

अथान्तकसन्निपातलक्षणमाह—

सम्पूर्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता।
श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तकार्त्तस्य ॥ ५१५ ॥

अथैणीदाहसन्निपातलक्षणमाह—

परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहरिणगणः।
वेपथुमतः सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ॥ ५१६ ॥

*रुक्पात्रे = पीडाभाजने, गात्रस्य विशेषणमेतत् ॥ ५१६ ॥

अथ हारिद्रकसन्निपातलक्षणमाह—

यस्यातिपीतमङ्गं नयने सुतरां मलस्ततोऽप्यधिकम्।
दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥ ५१७ ॥

अथाजघोषसन्निपातलक्षणमाह—

छगलकसमानगन्धः स्कन्धरुजावान्निरुद्धगलरन्ध्रः।
अजघोषसन्निपातादाताम्राक्षः पुमान्भवति ॥ ५१८ ॥

अथ भूतहाससन्निपातलक्षणमाह—

शब्दादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान्यदिन्द्रियग्रामैः।
हसति प्रलपति परुषं स ज्ञेयो भूतहासार्त्तः ॥ ५१९ ॥

अथ यन्त्रापीडसन्निपातलक्षणमाह—

येन मुहुर्ज्वरवेगाद्यन्त्रेणेवावपीड्यते गात्रम्।
रक्तं पित्तञ्च वमेद्यन्त्रापीडः स विज्ञेयः ॥ ५२० ॥

अथ संन्याससन्निपातज्वरलक्षणमाह—

अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिरं नरः क्षिपति।
संन्याससन्निपाते प्रलपत्युग्राक्षिमण्डलो भवति ॥ ५२१ ॥

अथ संशोषिसन्निपातलक्षणमाह—

मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात् ॥

संशोषिणि सितपिडिकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति॥५२१॥

अथ सन्निपातज्वरभयङ्करतामाह—

नारायण एव भिषग् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम् ।
नैरुज्यहेतुरेको नित्यं मृत्युञ्जयो ध्येयः ॥ ५२३ ॥

अथासाध्यसन्निपातज्वरलक्षणमाह—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥
शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ५२४ ॥

*सुदारुणो मारकत्वात् । यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते, कोऽपि जीवितं न त्यजतीत्यर्थः ॥ ५२४ ॥

अथ सन्निपातसाध्यासाध्यतामाह—

सन्निपातज्वरान्कष्टानसाध्यानपरे जगुः ॥ ५२५ ॥
दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ५२६ ॥

*सर्वाणि दाहशीतादीनि सम्पूर्णान्यातुरगतानि प्रोक्तानि यावल्लक्षणानि यस्य सः । ततोऽन्यथा दोषे पक्वेऽग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः ॥ ५२५-५२६ ॥

अथ सामान्यसन्निपातज्वरचिकित्सामाह—

सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्च पूजां न सोऽर्हति ॥ ५२७ ॥
मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ।
यश्च तत्र भवेज्जेता स जेताऽऽमयसंकुले ॥ ५२८ ॥
श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्याद्व्याधौ त्रिदोषजे ।
संसर्गे यो गरीयान्स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ॥ ५२९ ॥

*निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतःसूद्घाटितेषु च लाघवं जायते, सद्यस्तृष्णा चैवोपशाम्यति । अन्यच्च—

*"संनिपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् ।
पश्चात् श्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ" ॥ ९१ ॥

*यत्पुनस्तन्त्रान्तरे—

*"शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।

दुर्निवारतमं तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः" ॥ ९२ ॥

*अन्यत्रापि—

*"समवाये हि दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम्" ॥ ९३ ॥

*एतेनाप्यामकफनिग्रहानन्तरं पित्तं, पित्तप्रशमात्परं वातप्रत्यनीकं कार्यमेव, सन्निपातज्वरातिसारयोर्बोद्धव्यम्, अन्यस्मिन्नामये वायोरेवादौ प्रतिकुर्याद् । यथा—

*"वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद् बलवत्तमः" ॥ ९४ ॥

*तथा हि तन्त्रान्तरे—

*"ज्वरे त्रिदोषजे सामे शमयेत् कफमादितः ।
पाकान्तमागते पित्तं चिरजे विषमेऽनिलम्" ॥ ९५ ॥

*संसर्गे=दोषद्वयसंसर्गे, गरीयान्बलवत्तरः ॥ ५२९ ॥

अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
क्रियां साधारणीं तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥ ५३० ॥
लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ ५३१ ॥

*ज्वरयिति शेषः ॥ ५३१ ॥

क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासांकर्यमिष्यते ।
भिन्नरूपतया तास्तु न हि कुर्वन्ति दूषणम् ॥ ५३२ ॥

*ननु क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥ ९६ ॥

*इति वचनेन क्रियासंकरस्य निषिद्धत्वात्कथमत्र नस्यनिष्ठीवनावलेहाञ्जनानि युगपद्विधीयन्त इत्याशङ्क्याऽऽह—क्रियेति ॥ ५३२ ॥

अथ सन्निपातज्वरलङ्घनावधिमाह—

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ५३३ ॥

*लङ्घने त्रिरात्रादिविकल्प उल्बणवाताद्यपेक्षया, दोषाणां शीघ्र-

मध्यमन्दशक्तित्वाद् , व्याध्यभावाद्वा। आरोग्यदर्शनादिति । यावदारोग्यदर्शनं स्यात्तावद्वा लङ्घनं कुर्याद्, एतेन त्रिरात्राद्यवधेर्न नियतत्वं सूचितम् ॥ ५३३ ॥

अत एव सुश्रुतः प्राह—

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ५३४ ॥

*घोरतर इति स्वभावादेव ततो घोरतरो भूत्वेति ॥ ५३४ ॥

अथ हननप्रशमयोः कारणमाह—

पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ।
हन्ति विमुञ्चत्यथ वा त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ ५३५ ॥

*त्रिदोषजो ज्वर इति शेषः । धातुमलपाकाद्=धातुपाकाद्धन्ति, मलपाकाद्विमुञ्चतीत्यर्थः । धातुमलपाके प्राक्तनकर्मैव हेतुः । तत्र यदि जीवनसंवर्द्धकं कर्मास्ति तदा मलपाकः, अन्यथा धातुपाकः । स च रसादिशुक्रान्तधातूनां पाको बोद्धव्यः ॥ ५३५ ॥

अथ धातुपाकलक्षणमाह—

निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची ।
अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥ ५३६ ॥

*विष्टम्भ उदरस्य । गौरवं गात्राणाम् ॥ ५३६ ॥

अन्यच्च—

सम्बाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु वा पाकरुजाऽन्वितेषु ।
पीडाज्वरार्त्तोऽङ्गुलिभिश्च गच्छेत्स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः॥५३७॥

अपरं च—

नाभेरूर्ध्वं हृदोऽधस्तात्पीडिते चेद्व्यथा भवेत् ।
धातोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च ॥ ५३८ ॥

अथ मलपाकलक्षणमाह—

दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।
इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणम् ॥ ५३९ ॥

*दोषाः=वातादयस्तेषां प्रकृतिर्दाहतन्द्रागौरवादिकरणं तस्य वैकृत्यं=वैपरीत्यं, वैमल्यं=मलराहित्यम् । मलानां=दोषाणां पाकलक्षणम् ॥ ५३९ ॥

अन्यच्च—

शश्वत्त्विन्द्रियपञ्चकस्य पटुता वह्नेश्च यत्र क्रमा-
त्तृष्णाऽऽदिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता तं दोषपाकं वदेत् ।
हृन्नाभ्योरतिवेदनाऽतिसरणं तीव्रो ज्वरस्तृण्मदः-
श्वासाधिक्यमरोचकोऽरतिरिति स्याद्धातुपाकाकृतिः ॥५४०॥

अथ हननप्रशमयोः परमावधिमाह—

सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ५४१ ॥

*आमस्याधिक्येन सप्तमदिवसाद्यवध्यतिक्रमे परमावधिमाह हारीतः—सप्तमीति । नवम्येकादशी चागमनदिवसं विहाय बोद्धव्या, तेनागमनदिवसं नीत्वा दशमी द्वादशी तथा । अत्र रात्रिरित्यध्याह्रियते ॥ ५४१ ॥

अथ सन्निपातज्वरप्रथमकर्त्तव्यमाह ।

तत्रादौ लङ्घनमाह—

सन्निपातज्वरी पूर्वं सम्यग् लङ्घनमाचरेत् ।
शृतं शीतं पिबेदम्भः समये भेषजं भजेत् ॥ ५४२ ॥
सन्निपातेन तृष्यन्तं पार्श्वरुक्कालुशोषिणम् ।
यः पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः ॥ ५४३ ॥

*शीतमक्वथितं शृतं तु शीतं विहितमेव ॥ ५४३ ॥

अथ वालुकास्वेदमाह—

वातश्लेष्मकृते स्वेदान्कारयेद्रूक्षनिर्मितान् ।
स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजात् ॥ ५४४ ॥
खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥ ५४५ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ ५४६ ॥

अथ सैन्धवादिनस्यमाह—

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
बस्तमूत्रेण सम्पिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥ ५४७ ॥

*श्वेतमरिचं=शिग्रुबीजम् ॥ ५४७ ।

अथ मधूकसारादिनस्यमाह—

मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽम्भसा नस्यं दद्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ५४८ ॥
मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् ।
अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ५४९ ॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते ।
शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक्चोपशाम्यति ॥ ५५० ॥
माहालयेन मुग्धं बोधयितुं यादृशः शक्तः ।
कल्पतरुनामधेयो रसो न तादृक् परं किञ्चित् ॥ ५५१ ॥

अथ निष्ठीवनमाह—

जिह्वातालुगलक्लोम मरुत्पित्तेन दूषितम् ।
तदा सञ्चारयेच्छोषं जिह्वाविरसतां तथा ॥ ५५२ ॥
स्फुटनञ्च तदा जिह्वां लेपयेन्मधुपिष्टया ॥
द्राक्षया साज्यया तेन जिह्वा स्यात्सरसा मृदुः ॥ ५५३ ॥
आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ।
आकण्ठाद्धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ ५५४ ॥
तेनास्यतालुकोष्ठांसमन्यापार्श्वशिरोगलात् ।
लीनोऽप्याकृष्यते श्लेष्मा लाघवं चास्य जायते ॥ ५५५ ॥
पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छानिद्राश्वासगलामयाः ।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ॥ ५५६ ॥
सकृद्द्विस्त्रिश्चतुष्कुर्याद् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥ ५५७ ॥

इति कवलग्रहः ।

अथावलेहः ।

अथाष्टाङ्गावलेहमाह—

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ ५५८ ॥
एषाऽवलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।
हिक्कां श्वासं च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ।

प्रतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ५५९ ॥

*पौष्करं=पुष्करमूलं, तदलाभे कुष्ठं देयम्। शृङ्गी=कर्कटशृङ्गी। व्योषं=शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि। यासो=यवासः। केचिद्यासस्थाने यवानीं प्रक्षिपन्ति। कारवी=' मङ्गरैला" इति लोके।५५८-५५९॥

तन्त्रान्तरे चोक्तम्—

अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादार्द्रकस्य रसेन वा।
सम्मोहं दारुणं हन्यात्तन्द्राकाससमन्वितम् ॥ ५६० ॥
सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत्।
शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ ५६१ ॥

*शीतेनोपचारोऽस्यास्तीति शीतोपचारि शीतञ्चात्र सन्निपातेन विरुध्यते। सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्वदा स्वेदो हितः। तत्राग्निसम्बन्धेन देहस्योष्णता तिष्ठति। उष्णेन मधुना विरोधः। उक्तं च सुश्रुतेन—

*उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु।
उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णञ्च तन्निहन्ति यथा विषम् ॥ ९७ ॥ इति।

*अवलेहः प्रायेणोर्द्ध्वजत्रुजरोगहरत्वात्सायमुपयुज्यते। यत उक्तं चरकेण—

*उद्र्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका।
अधोरोगहरी या सा भोजनात्प्राक्प्रयुज्यते ॥९८॥ इति ॥५६१॥

अथ चतुरङ्गावलेहमाह—

स्विन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत्।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत्।
तेनास्य शाम्यति श्वासः कासो मूर्च्छाऽरुचिस्तथा ॥५६२॥

अथाञ्जनम्।

तत्र शिरीषबीजाद्यञ्जनमाह—

शिरीषबीजं गोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः।
अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ५६३ ॥

अथ लोहचूर्णाद्यञ्जनमाह—

अयोरजः श्वेतलोध्रं मरिचं चाञ्जनं तथा।

गोमूत्रेण समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ५६४ ॥

अथ दण्डपाण्युक्ताञ्जनमाह—

अञ्जनं सम्यगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं दण्डपाणिना ॥ ५६५ ॥

इत्यञ्जनम् ।

अथ लेपमाह—

सूतं विषञ्च मरिचं तुत्थकं नवसादरम् ।
चूर्णितं स्वरसैर्मर्द्य धूर्त्तपत्ररसोनयोः ॥ ५६६ ॥
सन्निपातकृते मोहे मूर्ध्नि लिम्पेत्पदोपरि ।
अस्थिव्यथास्वनेनैव लेपं कुर्यात्पदोपरि ॥ ५६७ ॥

*पदं = "पाच्छ" इति लोके ॥ ५६७ ॥

अथ दशमूलक्वाथमाह—

बिल्वः श्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
पित्तघ्नं वातकफहृत्पञ्चमूलमिदं महत् ॥ ५६८ ॥

*अत्र बिल्वादीनां पञ्चानां मूलस्य वल्कलं ग्राह्यम् ॥५६८॥

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
गोक्षुरुर्वातपित्तघ्नं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥ ५६९ ॥
उभयं दशमूलं तत्पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
सन्निपातज्वरं हन्ति हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥ ५७० ॥
तन्द्रावातकफातङ्कश्वासपार्श्वार्त्तिकासनुत् ॥ ५७१ ॥
महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च ।
तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं ह्रस्वमूलानि कृत्स्नशः ॥ ५७२ ॥

अथ द्वादशांगक्वाथमाह—

दशमूलीकषायस्तु पिप्पलीपौष्करान्वितः ।
सन्निपातज्वरे देयः श्वासकाससमन्विते ॥ ५७३ ॥

अथ चतुर्दशांगक्वाथमाह—

चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥५७४॥

अथ किराततिक्तादिगणमाह—

किराततिक्तको मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।
किरातादिर्गणो ह्येष चातुर्भद्रकमित्यपि ॥ ५७५ ॥

अथाष्टादशाङ्गक्वाथमाह—

दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ५७६ ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः ॥ ५७७ ॥

अथ द्वितीयाष्टादशाङ्गक्वाथमाह—

भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः ।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासत्रिदोषजनितज्वरनाशनःस्यात्॥७८

*उक्तं च वङ्गसेनेन—

"अष्टादशाङ्ग इत्येष मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत्"॥६९॥इति॥५७८॥

अथ सन्निपातज्वरे रसाः ।

तत्र मृतसञ्जीवनीवटिकामाह—

(सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे)

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृतशुल्वकम् ।
धत्तूरस्य च बीजानि हिंगुलं नवमं स्मृतम् ॥ ५७९ ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः ।
मर्दयेच्चणकाकारा कर्त्तव्या वटिकाऽथ सा ॥ ५८० ॥
भक्षणीयाऽनुपातव्यो रविमूलकषायकः ।
मृतसञ्जीवनी नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ॥ ५८१ ॥

अथ त्रिनेत्ररसमाह—

(सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे)

शुद्धसूतं समं गन्धं सूतांशं मृतताम्रकम् ।
त्रिभिस्तुल्यैर्गवां क्षीरैर्मर्दयेदातपे खरे ॥ ५८२ ॥
मर्दयेद्दिनमेकन्तु निर्गुण्डीशिग्रुजद्रवैः ।
विधाय गोलं तं गोलमन्धमूषागतं पचेत् ॥ ५८३ ॥
त्रियामं वालुकायन्त्रे ततः खल्वे विचूर्णयेत् ।

अष्टमांशं विषं तत्र क्षिपेत्तेनापि मर्दयेत् ॥ ५८४ ॥
त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष देयो गुञ्जाद्वयोन्मितः।
पञ्चकोलकषायेण छागीदुग्धेन वा सह ॥ ५८५ ॥
रसेनानेन भुक्तेन सन्निपातज्वरो महान्।
संक्षयं व्रजति क्षिप्रं कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥ ५८६ ॥

अथ रसेन्द्रचिन्तामण्युक्तभस्मेश्वररसमाह—

भस्म षोडशनिष्कं स्यादारण्योपलसम्भवम्।
मरिचं निष्कमात्रञ्च विषं निष्कं विचूर्णयेत् ॥ ५८७ ॥
रसो भस्मेश्वरो नाम सन्निपातज्वरान्तकृत्।
एकगुञ्जामितो भक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेण हि ॥ ५८८ ॥

अथाग्निकुमाररसमाह—

द्वौ कर्षौ सूतकाद् ग्राह्यौ गन्धकाद् द्वौ तथैव च।
यत्नतस्तूभयं मर्द्यं दिनं हंसपदीद्रवैः ॥ ५८९ ॥
कल्कस्य वटिकां कृत्वा निक्षिपेत्काचभाजने।
कर्षकममृतं तत्र क्षिप्त्वा वक्त्रं निरोधयेत् ॥ ५९० ॥
कूपिकायाः परौ भागौ वालुकाभिश्च पूरयेत्।
सार्द्धं यावदहोरात्रं तावत्तत्र पचेद्रसम् ॥ ५९१ ॥
याममात्रोऽनलो देयः स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्।
तोलार्द्धममृतं तत्र क्षिपेत्तावत्तथोषणम् ॥ ५९२ ॥
भक्षितो रक्तिकामात्रो रसस्त्वग्निकुमारकः।
सन्निपातज्वरं हन्याज्जातं मन्दाग्नितामपि ॥ ५९३ ॥
शूलञ्च ग्रहणीं गुल्मं क्षयं जत्रुगदं तथा।
श्वासकासादिकान्सर्वान्गदानेष विनाशयेत् ॥ ५९४ ॥

*इत्यग्निकुमारो रसः सन्निपातज्वरादिषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥ ५८९-५९४ ॥

अथ पञ्चवक्त्ररसमाह—

गन्धेशटङ्कमरिचं विषं धत्तूरजैर्द्रवैः।
दिनं सम्मर्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥ ५९५ ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैष दातव्यो रक्तिकामितः।

सन्निपातज्वरे देयो घोरे तद्दोषनाशनः ॥ ५९६ ॥

*इति पञ्चवक्त्रो रसः सन्निपाते रसेन्द्रचिन्तामणौ ।.५९५–५९६।

अथामृतादिवटीमाह—

अमृतवराटकमरिचैर्द्विपञ्चनवभागयोजितै रचिता ।
वटिका मुद्गसमाना कफत्रिदोषाग्निमान्द्यहरी ॥ ५९७ ॥

अथ शीतज्वरे रसाः ।

तत्र शीतज्वराररिसमाह—

सूतकं गन्धकञ्चैव हरितालं मनःशिला ।
एकनिष्कं द्विनिष्कञ्च चतुर्निष्कं तथैव च ॥ ५९८ ॥
पञ्चनिष्कं रसैः कारवेल्ल्याः सम्यक्प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन कल्केन लेपयेत् ॥ ५९९ ॥
शरावसम्पुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्यपि ।
दद्यात्तां पिष्टिकां पश्चात्पुटपाकेन पाचयेत् ॥ ६०० ॥
ततः सञ्चूर्णयेदेवं रसः क्षौद्रेण भक्षितः ।
यवैकमात्रया हन्ति घोरं शीतज्वरं ध्रुवम् ॥ ६०१ ॥

*पारा टङ्क १ । गन्धक टङ्क २ । हरिताल टङ्क ४ । मनःशिला टङ्क ५ । ताम्रपत्र टङ्क १२ । इति शीतज्वरारिः । रसप्रदीपे ॥ ५९८–६०१ ॥

अथ शीतकेसरिरसमाह—

(रसप्रदीपे)

पारदं गन्धकञ्चैव तुत्थञ्च दरदं विषम् ।
विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् ॥ ६०२ ॥
अश्वगन्धाऽथ विजया कासमर्दः कठिल्लकः ।
चतुर्णाञ्च रसैरेतैश्चूर्णान्येतानि मर्दयेत् ॥ ६०३ ॥
तुलस्यास्तु दलैः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।
हन्ति शीतज्वरं घोरं नाम्नाऽयं शीतकेसरी ॥ ६०४ ॥

अथ शीतभञ्जिरसमाह—

तालकं शुक्तिका चूर्णं तुल्यं तत्राभयोरपि ।
नवमांशञ्च तुत्थं स्यान्मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥ ६०५ ॥
तत्तु संशुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटे पचेत् ।

शीतं तच्चूर्णयेदर्द्धगुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥ ६०६ ॥
प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरः क्षयम् ।
वान्तिर्भवति कस्यापि कस्य चिन्न भवत्यपि ॥ ६०७ ॥

अथ रसेन्द्रचिन्तामण्युक्तशीतभञ्जिरसमाह—

तालकं तुत्थकं ताम्रं सूतगन्धकटङ्कणम् ।
सर्वमेतत्समं चूर्णं कारवेल्लीरसद्रवैः ॥ ६०८ ॥
दिनैकं मर्दयेत्तेन रसकर्दमकेन तु ।
ताम्रस्य भाजनस्यान्तर्लिम्पेदर्द्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ६०९ ॥
तत्पचेद्वालुकायन्त्रे यवा यावत्स्फुटन्ति हि ।
शीतलं तद्धि गृह्णीयात्ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ॥ ६१० ॥
शीतभञ्जी रसो माषमात्रो मरिचसंयुतः ।
भक्षितः पर्णखण्डेन नाशयेद्विषमज्वरान् ॥ ६११ ॥

अथ रसरत्नप्रदीपोक्तशीतभञ्जिरसमाह—

तालको दरदोद्भूतः पारदो गन्धकः शिला ।
क्रमाद्भागार्द्धरहितं कारवेल्ल्यम्बुमर्दितम् ॥ ६१२ ॥
अनेनास्यप्रमाणेन ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।
अधोमुखं दृढे भाण्डे तन्निरुध्याथ पूरयेत् ॥ ६१३ ॥
चुल्ल्यां वालुकया घस्रमग्निं प्रज्वालयेदधः ।
शीतं सञ्चूर्ण्य माषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितः ॥ ६१४ ॥
भक्षितो मरिचैः सार्द्धं समस्तविषमज्वरान् ।
शीतदाहादिकान्हन्ति पथ्यं शाल्योदनं पयः ॥ ६१५ ॥

*इति शीतभञ्जी रसः, शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसरत्नप्रदीपे ॥ ६१२–६१५ ॥

अथ कट्फलादिपानमाह—

कट्फलं त्रिफला दारु चन्दनं सपरूषकम् ।
कटुका पद्मकोशीरं विपचेत्कर्षकं जले ॥ ६१६ ॥
त्रिदोषदाहतृष्णाघ्नं पानमात्रे प्रपूजितम् ।
दीर्घकालज्वरार्त्तानामेतत्स्यादमृतोपमम् ॥ ६१७ ॥

*कर्षं कट्फलाद्युशीरान्तानां समुदितानां जले प्रस्थमिते विपचे-

दृद्धशेषं पिबेत् । कट्फलादिपानं तृष्णायां दाहे च । ६१६-६१७ ॥

अथ शीतलजलनिषेधमाह--

सन्निपाते तु दाहार्त्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ।
आतुरः स कथं जीवेद्भिषग्वा स कथं भवेत् ॥ ६१८ ॥

*एष सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुसेकनिषेधो रुग्दाहादन्यत्र, तत्र वाप्यवगाहनस्योक्तत्वात् ॥ ६१८ ॥

अथान्नमाह--

दुःस्पर्शगोक्षुरक्षुद्रासिद्धमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलाग्न्यर्थं त्रिदोषज्वरिणे भिषक् ॥ ६१९ ॥

*दुःस्पर्शो=यवासः । आहारम्=उचितमन्नम् ॥ ६१९ ॥

लाजसक्तून्समश्नीयात्सैन्धवेन समन्वितान् ।
ते च जीर्यन्त्यविघ्नेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ६२० ॥

इति केचित् ।

रक्तपित्तहितत्वेन तृषादाहज्वरेषु च ।
लाजानां सक्तवः शीता नैव तेऽत्र हिता मताः ॥ ६२१ ॥
पाचनो दीपनः स्वेद्यो लाजमण्डो यतः स्मृतः ।
दशमूलादिसंसिद्धः सन्निपातज्वरे हितः ॥ ६२२ ॥
सन्निपातज्वरी यस्तु कम्पते प्रलपत्यपि ।
किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा तस्य कथ्यते ॥ ६२३ ॥
अभ्यञ्जयेत्पुराणेन सर्पिषा पूर्वमेव तम् ।
बलारास्नागुडूच्याद्यैस्तैलैश्च परिषेचयेत् ॥ ६२४ ॥
वर्त्तको वर्त्तिका लावो वार्त्तिकस्तित्तिरिः शशः ।
कुलिङ्गश्च रसेनैषां तर्पयेत यथाऽनलम् ॥ ६२५ ॥

*वर्त्तकः="बटेर" इति लोके । वर्त्तिका="बटे" इति लोके । "वार्त्तिको वातचटके"ति निघण्टुः । "बगेरा" इति लोके । कुलिङ्गः= "गवरैया" इति लोके ॥ ६२५ ॥

सन्निपाते क्षुधाऽऽर्त्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।
स कथं भिषगाख्यान्तु लभते मनुजाधमः ॥ ६२६ ॥

अथ वातोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

तत्र बृहत्पञ्चमूलीक्काथमाह—

पञ्चमूलीकषायन्तु दद्याद्वातोल्वणे ज्वरे ।
भृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥ ६२७ ॥
*पञ्चमूली महती प्रथमोपस्थितपरित्यागे वचनाभावात् ॥६२७॥

अथ पित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

तत्र परूषकादिक्काथमाह—

परूषकञ्च त्रिफला देवदारु च कट्फलम् ।
चन्दनं पद्मकञ्चैव तथा कटुकरोहिणी ॥ ६२८ ॥
पृश्निपर्णी शृतं त्वेभिरुषितं शीतलं जलम् ।
पित्तोत्तरे नृणामेतत्सन्निपातचिकित्सितम् ॥ ६२९ ॥

अथ किरातादिसप्तकमाह—

किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।
पाठोदीच्यं मृणालञ्च शृतं पित्ताधिके पिबेत् ॥ ६३० ॥

अथ कफोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

तत्र बृहत्यादिक्काथमाह—

बृहत्यौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ ६३१ ॥
बृहत्यादिगणः शस्तः सन्निपाते कफोत्तरे ।
श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेष्वपि ॥ ६३२ ॥

अथ वातपित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

तत्र लघुपञ्चमूलक्काथमाह—

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
तत्क्काथो मधुना हन्ति वातपित्तोल्वणं ज्वरम् ॥ ६३३ ॥

अथ चातुर्भद्रकक्काथमाह—

किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।
चातुर्भद्रकमित्याहुर्वातपित्तोल्वणे ज्वरे ॥ ६३४ ॥

अथ पित्तकफोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

तत्र पर्पटादिक्काथमाह—

पर्पटः कट्फलं कुष्ठमुशीरं चन्दनं जलम् ।

नागरं मुस्तकं शृङ्गी पिप्पल्येषां शृतं हितम् ॥
तृष्णादाहाग्निमान्द्येषु पित्तश्लेष्मोल्वणे ज्वरे ॥ ६३५ ॥

*वातश्लेष्मोल्वणज्वरे चिकित्सा नोक्ता, तस्य शीघ्रकारित्वेनासाध्यत्वात् ॥ ६३५ ॥

अथ वातपित्तकफोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।

तत्र योगराजक्काथमाह—

नागरं धान्यकं भार्गी पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
पटोलः पिचुमन्दश्च त्रिफला मधुकं बला ॥ ६३६ ॥
शर्करा कटुका मुस्तं गजाह्वा व्याधिघातकः ।
किराततिक्तममृता दशमूली निदिग्धिका ॥ ६३७ ॥
योगराजो निहन्त्येष सन्निपातं त्रिकोल्वणम् ।
सन्निपातसमुत्थानं मृत्युमप्यागतं जयेत् ॥ ६३८ ॥

*गजाह्वा=गजपिप्पली । व्याधिघातकः=राजवृक्षः "चिरचाला" । किराततिक्तं द्वैगुण्यार्थं पृथक् पठितम् ॥ ६३६-६३८ ॥

अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिसन्निपातज्वराणां चिकित्सा ।

प्रवृद्धं कर्शयेद्दोषं क्षीणं संवर्द्धयेद्भिषक् ।
चिकित्सेयं विधातव्या दोषयोर्वृद्धहीनयोः ॥ ६३९ ॥

*अस्यायमर्थः—प्रवृद्धं दोषं कर्शयेत्=तत्क्षैण्यहेतुभिरौषधान्नविहारैः कृशीकृत्य समीकुर्यात् । क्षीणं दोषं संवर्द्धयेत्=तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्नविहारैर्वर्द्धयित्वा समीकुर्यादित्यर्थः ॥ ६३९ ॥

प्रवृद्धे शमिते दोषे मध्यमः स्वयमेव हि ।
शान्तिं याति शमं नीतेऽनुबन्ध्ये त्वनुबन्धवत् ॥ ६४० ॥

*अस्यायमर्थः-वर्षासु वायुरनुबन्ध्यः सेव्यः, प्रधानमिति यावत् । पित्तश्लेष्माणावनुबन्धौ वायोरनुचरौ । शरदि पित्तमनुबन्ध्यं कफोऽनुबन्धः । वसन्ते कफोऽनुबन्ध्यो वातपित्ते अनुबन्धे । तत्र यथा—अनुबन्ध्ये प्रशमं नीतेऽनुबन्धः स्वयमेव शान्तिं याति, तथा प्रवृद्धे दोषे शमिते=ह्रासयित्वा समीकृते, मध्यमो दोषो हि=निश्चयेन स्वयमेव शान्तिं याति=प्रकृतो भवतीत्यर्थः ॥ ६४० ॥

अथ शीताङ्गादित्रयोदशसन्निपातानां क्रमेण चिकित्सा ।

तत्र शीताङ्गस्य चिकित्सामाह—

भास्वन्मूलं जीरकव्योषभार्गीव्याघ्रीशुण्ठीपुष्करं गोजलेन ।
सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्त्तिमोहश्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहन्ति ॥६४१॥

*भास्वन्मूलमर्कमूलम् ॥ ६४१ ॥

कर्कोटिकाकन्दरजःकुलत्थकृष्णावचाकट्फलकृष्णजीरैः ।
किराततिक्तानलकट्फलाम्बुपथ्याभिरुद्धर्त्तनमत्र शस्तम् ॥६४२॥

*कर्कोटिकाकन्दरजः=खेखसामूलरजः ॥ ६४२ ॥

रसविषमरिचमहेशप्रियफलभस्मैकभूचतुर्वसुभिः ।
भागैर्मितमुद्धूलनमिदमधिकस्वेदशैत्यहरम् ॥ ६४३ ॥

तत्र तन्द्रिकस्य चिकित्सामाह—

क्षुद्राऽमृतापौष्करनागराणि शृतानि पीतानि शिवायुतानि ।
शुण्ठीकणाऽगस्तिरसोषणानि नस्येन तन्द्राविजयोल्वणानि ॥६४४॥

मरिचकचपचम्पचावचारुक्क्रिमिहरनागरशर्वरीगवाक्ष्यः ।
छगलकजलकल्किता नितान्तं नसि निहिता ननु तान्द्रिकं जयन्ति ॥६४५॥

*कचः=बालकः । पचम्पचा=दारुहरिद्रा । रुक्=कुष्ठम् । कृमिहरः=विडङ्गः । शर्वरी=हरिद्रा । गवाक्षी=इन्द्रवारुणी । नसि=नासिकायाम् ॥ ६४५ ॥

तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्दुमनःशिलामागधिकामधूनि ।
नियोजितान्यक्षिणि निश्चितं च तन्द्रां च निद्रां च निवारयन्ति॥६४६॥

*लवणोत्तमं=सैन्धवम् । इन्दुः=कर्पूरः । निद्राम्=अतिनिद्राम् ॥ ६४६ ॥

अथ प्रलापकस्य चिकित्सामाह—

सतगरवरतिक्तारेवताम्भोदतिक्तानलदतुरगगन्धाभारतीहारहूराः ।
मलयजदशमूलीशंखपुष्पीसुपक्वाः प्रलपनमपहन्युः पानतो नातिदूरात्॥६४७

*वरतिक्तोऽत्र पर्पटो न तु महानिम्बस्तन्त्रान्तरानुरोधात् । नलदं=लामज्जकं, तदलाभादुशीरं ग्राह्यम् । भारती=ब्राह्मी "बरम्भी" इति लोके । हारहूरा=द्राक्षा ॥ ६४७ ॥

सान्त्वनैरञ्जनैस्तीक्ष्णैर्नस्यैस्तिमिरसेवनैः ।

सर्वतो विकृतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥ ६४८ ॥

अथ रक्तष्ठीविसन्निपातस्य चिकित्सामाह—

रोहिषधन्वयवासकवासापर्पटगन्धलताकटुकाभिः ।
शर्करया सममेष कषायः क्षतजष्ठीविन उद्यदुपायः ॥ ६४९ ॥

*रोहिषं=सुगन्धतृणविशेषः । "रोहिस" इति लोके । गन्धलता=प्रियङ्गुः ॥ ६४६ ॥

पद्मकचन्दनपर्पटमुस्तं जातिकजीवकचन्दनवारि ।
क्लीतकनिम्बयुतं परिपक्कं वारि भवेदिह शोणितहारि ॥६५०॥

*क्लीतकं=यष्टीमधुकम् । इह=रक्तष्ठीविनि ॥ ६५० ॥

मधुकमधूकपरूषकपाथश्चन्दनपल्लवदारुसनाथः ।
श्रीपर्णीफलशीतकषायः ससित इह स्यादस्रजयाय ॥६५१॥

*पाथः=वालः । पल्लवं=पत्रकम् । सनाथः=सप्रधानः । श्रीपर्णीफलं=गाम्भारीफलम् ॥ ६५१ ॥

अथ भुग्ननेत्रस्य चिकित्सामाह—

तुरङ्गगन्धालवणोग्रगन्धामधूकसारोषणमागधीभिः ।
वस्ताम्बुशुण्ठीलशुनान्विताभिर्नस्यं कृशं भुग्नदृशं करोति ॥६५२॥

अथाभिन्यासस्य चिकित्सा ।

तत्र शृङ्ग्यादिक्वाथमाह—

शृङ्गीभार्ग्यभयाऽजाजीकणाभूनिम्बपर्पटैः ।
देवदारुवचाकुष्ठयासकट्फलनागरैः ॥ ६५३ ॥
मुस्तधान्याकतिक्तेन्द्रयवपाठाहरेणुभिः ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ ६५४ ॥
विशालारग्वधारिष्टशटीवाकुचिकाफलैः ।
विडङ्गरजनीदार्वीयवानीद्वयसंयुतैः ॥ ६५५ ॥
समांशैर्विहितः क्वाथो हिङ्ग्वार्द्रकरसान्वितः ।
अभिन्यासज्वरं घोरं हन्ति तन्द्राञ्च तत्क्षणात् ॥ ६५६ ॥
प्रमेहं कर्णशूलञ्च सन्निपातांस्त्रयोदश ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च तथा सर्वानुपद्रवान् ॥ ६५७ ॥

अथ जिह्वकस्य चिकित्सा।

तत्र किरातादिकवलमाह—

किराततिक्ताकुलकक्तकुलिङ्गीकर्पूरकृष्णाकटुतैलयुक्तः।
अम्लद्रवः संशमयेद्रसज्ञादोषान्स्तुतो दाशरथिर्यथाऽत्र ॥६५८॥

*आकुलकक्त="अकरकरहा" इति लोके। अम्लद्रवः=बीजपूराद्रसः ॥ ६५८ ॥

अथ शालूरपर्ण्याद्यवलेहमाह—

शालूरपर्णी मालूरमूलामयमधुप्लुता।
शङ्खकपुष्पीसहिता सेव्या वाचां विशुद्धये ॥ ६५९ ॥

*शालूरपर्णी=ब्राह्मी, मालूरमूलं=बिल्वमूलम्, आमयः=कुष्ठम् ६५९

अथ क्षुद्राऽऽदिविश्वाऽऽदिकाथावाह—

क्षुद्रानागरपुष्करामृतलताब्राह्मीवचासुव्रता-
भार्गीवासकयासतोयसुरसाक्काथो जयेज्जिह्वकम्।
विश्वावर्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिद-
व्याघ्रीनिम्बपटोलपुष्करजटारुग्दारुभिर्वा कृतः ॥ ६६० ॥

*पुष्करं=पुष्करमूलम्, तथा चामरसिंहः-
"मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे"।

सुव्रता=गन्धपलाशी, काश्मीरे प्रसिद्धा। सुरसा=तुलसी। विश्वाऽऽदियोगान्तरम्। वर्म=पर्पटः। विभावरीयुगं=हरिद्रा दारुहरिद्रा च। वरा=त्रिफला। वत्सादनी=गुडूची। व्याघ्री=कण्टकारिका ॥ ६६० ॥

अथ सन्धिकसन्निपातस्य चिकित्सामाह—

शटीसुरतरूत्तमास्थविरदारुरास्नाः समाः-
सनागरसुधाऽन्विताः पिब शतावरीसंयुताः।
मृदुज्वलनपाचिताः सह पुरेण सन्धिग्रह-
व्यथाऽपहृतये वृथा शिशिरसेवनं मा कृथाः ॥ ६६१ ॥

*उत्तमा=त्रिफला। स्थविरदारु="विधारा" इति लोके। सुधा=गुडूची। पुरो=गुग्गुलुः ॥ ६६१ ॥

वचाकवचकच्छुरासहचरामृताभङ्गुरा-
सुराह्वघननागरातरुणदारुरास्नापुराः ।
वृषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति सन्धिग्रह-
व्यथोरुजाडमक्लमभ्रमणपक्षघातद्रुहः ॥ ६६२ ॥

*कवचः=पर्पटकः । कच्छुरा=यवासः । भङ्गुरा=अतिविषा । सुराह्वो=देवदारु । अतरुणदारु=वृद्धदारु । पुरो=गुग्गुलुः । वृषा=बृहद्दन्ती, एरण्डवत्पत्रविटपा, तदलाभे दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात् । तरुणः=एरण्डः । भीरुः=शतावरी ॥ ६६२ ॥

सुरदारुशटीसुधालतासुवहाशुण्ठ्यमृताः शृता जले ।
सपुराः शमयन्ति सेविताः सततं सन्धिगतं सदागनिम् ६६३॥

मुस्तैरण्डप्राणदावाणदारुच्छिन्नारास्नाभीरुकर्चूरतिक्ताः ।
वासाविश्वापञ्चमूलाश्वगन्धा हन्युर्मन्यास्तम्भसन्धिग्रहार्त्तीः ।६६४।

*प्राणदा=हरीतकी । वाणः=नीलपुष्पसहचरः । तिक्ता=कटुकी ॥ ६६४ ॥

अथान्तकज्वरस्य चिकित्सामाह—

इहापहाय व्रतमुष्णवारि ज्वरारियूषादि गदापहारि ।
ज्वरच्छिदं जीवितदञ्च नित्यं मृत्युञ्जयं चेतसि चिन्तयस्व ॥६६५॥

*इह=अन्तके । व्रतं=लङ्घनादिनियमम् ॥ ६६५ ॥

कर्पूरप्रकरावदातवपुषं संयोगमुद्राजुषं-
शश्वद्भक्तजनेषु भावुकजुषं भालस्फुरच्चक्षुषम् ।
सम्पूर्णामृतकुम्भसम्भृतकरं शुभ्राक्षमालाधरं-
पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापरुचिरं चन्द्रार्द्धमौलिं स्तुहि ॥६६६॥
भिषग्भिरिति निर्णीतं सन्निपातेऽन्तकाभिधे ।
भेषजं जाह्नवीनीरं वैद्यो गोविन्द एव हि ॥ ६६७ ॥

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा ।

तत्र षडङ्गपानीयमाह—

उशीरचन्दनोदीच्यद्राक्षाऽऽमलकपर्पटैः ।
शृतं शीतं जलं दद्याद्दाहतृड्ज्वरशान्तये ॥ ६६८ ॥

अथ धान्याकक्वाथमाह—

ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलक्काथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥ ६६९ ॥

*धान्याकतण्डुलाः=कण्डितधान्याकबीजानि ॥ ६६९ ॥

अथ पथ्याऽवलेहमाह—

पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिह्याद्दाहविनाशिनीम् ॥ ६७० ॥

*"पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैरि"त्यत्र न समुच्चयः । तेन केवलेन मधुनाऽपि लिह्यात् ॥ ६७० ॥

अथ लेपमाह—

प्रशमयति दाहमचिराद्दधियुक्तकन्धुपल्लवैर्लेपः ।
लेपो हिमकरमलयजनिम्बदलैस्तक्रपिष्टैर्वा ॥ ६७१ ॥

*हिमकरः=कर्पूरः । तथा च "घनसारश्चन्द्रसंज्ञः" इत्यमरः॥६७१॥

अथ जलधारामाह—

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्रकांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥६७२॥

अथावगाहनमाह—

शीताम्भसा तु शतशश्च विलोडितेन
गव्येन चन्दनयुतेन घृतेन दिग्ध्वा ।
दाहज्वरी सकमलोत्पलमाल्यधारी
क्षिप्रं विशेत्सलिलकोष्ठमनल्पकालम् ॥ ६७३ ॥

अथावगुण्ठनमाह—

काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा ॥ ६७४ ॥

अथान्नमाह—

दाहवम्यर्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयाऽन्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥ ६७५ ॥

*लाजसक्तुरूपं तर्पणम् ॥ ६७५ ॥

अथ दाहनाशकान्योपायानाह—

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ६७६ ॥
मुक्तावलीचन्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणामालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥६७७॥
प्रह्लादश्चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।
हितञ्च भोजयेदन्नं येनाप्नोति सुखं महत् ॥ ६७८ ॥
*प्रह्लादं=कामकृतहर्षम् ॥ ६७८ ॥

अथ चित्तभ्रमस्य चिकित्सामाह—

कणोषणोग्रालवणोत्तमानि करञ्जबीजं प्रमदामलानि ।
पथ्याऽक्षसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्ठीयुतानि बस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥६७९॥
पिष्ट्वा गुटीयं नयने निधेया प्रचेतनेऽतिप्रथिताऽन्विताऽर्था ।
चित्तभ्रमाय स्मृतिभूतदोषे शिरोऽक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥ ६८० ॥
*बस्ताम्बु=छागमूत्रम् ॥ ६७९-६८० ॥
कुम्भोद्भवतरोरम्भो गुडविश्वकणाऽन्वितम् ।
निहितं नसि नूनं स्याच्चित्तभ्रमविनाशनम् ॥ ६८१ ॥
*कुम्भोद्भवतरोरम्भः=अगस्तिवृक्षत्वक्कल्करसः ॥ ६८१ ॥
मुरामूर्द्धजमेघाह्वमधूकमलयोद्भवैः ।
मरुत्तरुमधून्मिश्रैः पुरपाणिजपांशुभिः ॥ ६८२ ॥
लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः ।
ग्रहदोषहरः श्रीदः सौभाग्यकर उत्तमः ॥ ६८३ ॥
*मुरा=एकाङ्गी । मूर्द्धजा=बालाः । मरुत्तरुः=देवदारु । पुरः=गुग्गुलुः । पाणिजः=नखः । पांशु=पर्पटकम् । लोहम्=अगुरु । लामज्जकम्=उशीरवत्पीततृणविशेषः, तदलाभ उशीरं ग्राह्यम् ॥ ६८२-६८३ ॥

मृद्वीकाऽमरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलक्योऽमृता—
पथ्यारेवतरामसेनकरजोराजीफलैः संयुताः ।
हन्युश्चित्तरुजोऽथ दर्दुरदलापाठापटोलीपयः—
पथ्यापर्पटराजवृक्षकटुकाशम्बूकपुष्प्यः श्रुताः ॥ ६८४ ॥
*मृद्वीका=द्राक्षा । मत्स्यशकला=कटुकी । आरेवतः=आर

ग्वधः । रामसेनकः=किराततिक्तकः । रजः=पर्पटकः । राजी-फलः=पटोलः । अथ योगान्तरमाह—दर्दुरदला=मण्डूकपर्णी सा च ब्राह्मी, मञ्जिष्ठा, शोणकश्च । तथाऽप्यत्र ब्राह्मी ग्राह्या । यत उक्तं द्रव्यगुणग्रन्थे—

*"ब्राह्मी मतिप्रदा मेध्या ज्वरहन्त्री रसायनी ।"

*ब्राह्मी="वरम्भी"ति लोके । पयः=बालकम् । राजवृक्षः=आरग्वधः । शम्बूकपुष्पी=शङ्खपुष्पी ॥ ६८४ ॥

अथ कर्णिकसन्निपातचिकित्सामाह—

प्रलेपस्तमस्तं नयत्यल्पमेकः समुद्रिक्तशोथश्च रक्तावशेषः ।
पक्के च शस्त्रक्रिया पूयजित्सा व्रणत्वं गते चोचिता तच्चिकित्सा॥६८५॥

*अयमर्थः—अल्पं=कर्णिकम् , एकः प्रलेपः, अस्तं=नाशं नयति । तच्चिकित्सा=व्रणचिकित्सा ॥ ६८५ ॥

निशाविशालाऽऽमयमाणिमन्थदार्वीङ्गुदीमूलकृतः प्रलेपः ।
प्रभाकरक्षीरयुतः प्रभावाद्धयस्तः समस्तोऽप्यथ कर्णिकघ्नः॥६८६॥

कुलत्थः कट्फलं शुण्ठी कारवी च समांशकैः ।
सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ ६८७ ॥
गैरिकं कठिनी शुण्ठी कट्फलारग्वधैः समैः ।
उष्णैः काञ्जिकसम्पिष्टैर्लेपः कर्णकमूलनुत् ॥ ६८८ ॥
शिग्रुराजिकयोः कल्कं कर्णमूले प्रलेपयेत् ।
कर्णमूलभवः शोथस्तेन लेपेन शाम्यति ॥ ६८९ ॥

अशिशिरजलपरिमृदितं मरिचकणाजीरसिन्धुजं त्वरितम् ।
नस्यविधिसेवितं ननु कर्णकरुङ्नाशकृद्गदितम् ॥ ६९० ॥

भार्गीजयापौष्करकण्टकारीकटुत्रिकोग्राघनकुण्डलीभिः ।
कुलीरशृङ्गीकटुकारसाभिः कृतः कषायः किल कर्णकघ्नः ॥६९१॥

*भार्गी=भारङ्गी "बमनेटी" इति लोके । तदलाभे कण्टकारीमूलं ग्राह्यम् । जया="गनिआरी" इति लोके । पौष्करं=पुष्करमूलम् । उग्रा=वचा । कुण्डली=गुडूची । कुलीरशृङ्गी=कर्कटशृङ्गी । रसा=रास्ना ॥ ६९१ ॥

दशमूलमत्स्यशकलाचपलात्रिफलामहौषधकिराततयुतम् ।
मरिचं परिकथितमाशु बलादपहन्ति कर्णरुजः सकलाः ॥ ६९२ ॥
*चपला = पिप्पली ॥ ६९२ ॥

अथ कण्ठकुब्जचिकित्सामाह—

फलत्रिकत्र्यूषणमुस्तकट्वीकलिङ्गसिंहाननशर्वरीभिः ।
क्वाथः कृतः कृन्तति कण्ठकुब्जं कण्ठीरवः कुञ्जरमाशु तद्वत् ॥६९३॥
*सिंहाननो = वासकः । शर्वरी = हरिद्रा ॥ ६९३ ॥

किराततिक्ताकणाकुटजकण्टकारीशटी-
कलिद्रुकिलिमाभयाकटुककट्फलाम्भोधरैः ।
विषाऽऽमलकपुष्करानलकुलीरशृङ्गीवृषै-
र्महौषधसखैरयं जयति कण्ठकुब्जं गणः ॥ ६९४ ॥

*शटी = कचूरः । कलिद्रुः = बिभीतकः । किलिमं = देवदारु । कटुकं = मरिचम् । विषा = अतिविषा । किरातादिभिः किंविशिष्टै-र्महौषधसखैः = महौषधस्य सखिभिः । तेन एतैः सहितेन महौषधेने-त्यर्थः। अथ बोल्वणवातादिप्रवृद्धमध्यक्षीणवातादिहेतुकानां कुम्भी-पाकादीनां सन्निपातज्वराणां त्रयोदशानां चिकित्साऽभिधीयते, सा च तुल्यहेतुकानां विस्फारकादीनां त्रयोदशानामिवाभिधातव्या ॥६९४॥

इति सन्निपातज्वराधिकारः समाप्तः ।

अथागन्तुकज्वराधिकारः ।

तत्रागन्तुज्वरनिदानमाह—

अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ ६९५ ॥

*अभिघातः = शस्त्रमुष्टिलगुडादिभिर्हननम् । अभिषङ्गः = कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः । अभिचारः = कृत्याऽऽद्युत्पादनम् । अभिशापः = ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृतः शापः । तम् = आगन्तुज्वरम् । यथास्वं = यथादोषलक्षणम् । दोषैर्विभावयेद् = विजानीयात् ॥६९५॥

अथागन्तुकज्वरान्यनिदानमाह—

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।

रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥ ६९६ ॥

*भयाद्यैरित्याद्यशब्देन भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादयः संगृह्यन्ते। तेन रागादयो भङ्गाद्यन्ताः, ते हेतवोऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः, कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्, एतेन "आगन्तुजः स्मृत" इत्यत्राप्यागन्तुशब्दो हेतुवाची "आगन्तुर्जायते दोषैरि"त्यत्र व्याधिवाची। "अभिघाताभिषङ्गाभ्यामि"त्यादिश्लोके "दोषैर्यथास्वं तं विभावयेदि"ति वचनेनैव प्रतीयते, अभिघातादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं मिथ्याऽऽहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निकृष्टकारणत्वं, तथा सति "दक्षापमान संक्रुद्धरुद्रे"त्यादिश्लोके आगन्तुज्वरस्याष्टमत्वविघातो दोषजेष्वेव प्रवेशाद्। उच्यते—आगन्तुज्वरस्य दोषा आरम्भका न, किन्तु पश्चादनुबन्धिनः। तथा चागन्तुज्वरस्य संप्राप्तिमाह चरकः—"आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते" इति ॥ ६६६ ॥

अथ कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह—

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः।
भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ६६७ ॥

*कामशोकभयात्—कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति। क्रोधात्पित्तं=क्रोधजादागन्तोः पित्तं प्रकुप्यति। भूताभिषङ्गाद्=भूतावेशजादागन्तोस्त्रयो मलाः=दोषाः कुप्यन्तीत्यर्थः। भूतसामान्यलक्षणाः=भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणा मलाः ॥ ६६७ ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदेन लक्षणभेदानाह—

श्यावास्यता विषकृते तथाऽतीसार एव च।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ६६८ ॥

*विषकृते=स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे। मुखे श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा। अतीसारः=स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात्। तोदः=सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ ६९८ ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभोजनम् ॥

हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥ ६९८ ॥

*कामजे=समीहितकान्ताऽऽद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे । चकाराद्वा-ग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि । तानि यथा—

*"कामाद् भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयाः" ॥ १०० ॥

इति ॥ ६९९ ॥

मूर्च्छाऽङ्गमर्दस्तृण्नेत्रचापल्यं कुचवक्त्रयोः ।
स्वेदः स्याद्धृदि दाहश्च स्त्रीणां कामज्वरे भवेत् ॥ ७०० ॥

*इदमपि कुत्रापि कथितमत्र पुनः ॥ ७०० ॥

अथ कामज्वरस्य चिकित्सामाह—

बालकं शतपत्राणि गन्धसारमुशीरकम् ।
चोचधान्येयकं मांसी क्वाथः कामज्वरापहः ॥ ७०१ ॥
सन्ध्यायां संस्तरः कार्यः सुगन्धैः कुसुमैर्भृशम् ।
क्रीडनीयं स्वकान्तेन सह रात्रौ तथा स्त्रिया ॥ ७०२ ॥

अथ भयादिजज्वराणां विशेषलक्षणान्याह—

भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ ७०३ ॥

*भयाद्=भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च=चकारेण प्रलाप एवा-नुकृष्यते । कोपाच्च=कोपादपि वेपथुर्भवति । ननु वेपथुर्वातस्य धर्मस्तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम्—"क्रोधोत्थितं पित्त-मि"ति ।

*"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत्" ।

*इति वचनात्पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः । क्रोधाद्वायुरपि भवति । यत उक्तं विदेहेन—

"क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपणौ" ॥१०१॥इति॥७०३ ॥

भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते'विषमज्वरम् ॥ ७०४ ॥

*भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति, कदाचिद्वेगवान् कदा चि-च्छान्तवेग इत्यर्थः ॥ ७०४ ॥

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥ ७०५ ॥

*तृष्णा चेति चकारेण हारीतानुवादिवाग्भटोक्तश्च बोद्धव्यम् । तद्यथा—

*तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः । १०२॥ इति ॥७०५॥

अथागन्तुज्वराणां चिकित्सामाह—

आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ७०६ ॥

*तथा च वाग्भटः—

*शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ १०३ ॥
*नेष्यत इति शेषः ॥ ७०६ ॥

अन्यच्च—

लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥
किन्त्वग्नौ दीपिते तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात्क्रियामुष्णविवर्जिताम् ॥ ७०७ ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि च ।
अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्मेध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ७०८ ॥

*मेध्यैः = मेधायै हितैः ॥ ७०८ ॥

व्यधबन्धश्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।
ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥ ७०९ ॥

*व्यधः = ताडनं कर्णादिवेधो वा । भङ्गः = छेदभेदादिकः । भ्रंशो = वृक्षादितः पतनम् ॥ ७०९ ॥

अध्वश्रान्तेषु वाऽभ्यङ्गं दिवा निद्राञ्च कारयेत् ॥ ७१० ॥
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ७११ ॥

अथ सर्वगन्धमाह—

चातुर्जातककर्पूरं कङ्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ ७१२ ॥

क्रोधजे पित्तजित्कार्यं धार्यं सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ७१३ ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामक्रोधभयज्वराः ।
कामैरथ मनोऽज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥ ७१४ ॥

*कामैः=कामविषयैः । मनोज्ञैः=धिक्कारादिभिर्भयजनकवचनैर्वा ॥ ७१४ ॥

कामात्क्रोधज्वरो नश्येत्क्रोधात्कामज्वरस्तथा ।
घातिताभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥ ७१५ ॥

*घातिताभ्यामुभाभ्यां=मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥ ७१५ ॥

भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःशान्त्यै च मानसम् ॥ ७१६ ॥

*ताडनैरित्यस्य स्थाने केचित्पूजनैरिति पठन्ति । ७१६ ॥

सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ७१७ ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुःखजौ ॥ ७१८ ॥

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ।

अथ विषमज्वराधिकारः ।

तत्र विषमज्वरसम्प्राप्तिमाह—

दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ७१९ ॥

*तत्र विषमज्वरस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह—दोष इति । अयमर्थः—ज्वरोत्सृष्टस्य=ज्वरेण त्यक्तस्य । सन्निकृष्टहेतुमाह—दोषोऽल्पः=ज्वरमुक्तः स्वल्पोऽपि । विप्रकृष्टहेतुमाह—अहितम्=आहारविहारादि तेन सम्भूतः=सम्पूर्णो जातः । अन्यतमं धातुं=रसरक्तादिकम्, प्राप्य=दूषयित्वा, पुनर्विषमज्वरं करोति । ज्वरोत्सृष्ट-

स्य वेति। वाशब्देनेति बोध्यते, प्रथमतो विषमज्वरो भवति। यत· उक्तम्—"आरम्भाद्विषमो यस्त्वि"त्यादि ॥ ७१६ ॥

अथ रसादिधातुविशेषेषु विषमज्वरविशेषानाह—

सन्ततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुग·।
दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ७२० ॥
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जगतः पुनः।
कुर्य्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥ ७२१ ॥

*अन्तकमिव मारकत्वात् ॥ ७२०–७२१ ॥

अथ विषमज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह—

यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च।
वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥ ७२२ ॥

*यस्त्वनियतात्कालात्स्यादित्यस्यायमर्थः—यथा वातिको ज्वरः–सप्तदिनानि, पैत्तिको दशदिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि। दोषाणां प्राबल्यैर्वातिकश्चतुर्दशदिनानि पैत्तिको विंशतिदिनानि श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात्। तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः। शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यामपि तथा स्यात्। वेगतश्चापि विषमः=कदा चिदतिवेगवान्। कदाचिच्छान्तवेगः ॥ ७२२ ॥

अथ विषमज्वरस्य भेदानाह—

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ७२३ ॥

अथ सन्ततज्वरस्य लक्षणमाह—

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा।
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ७२४ ॥

*विकल्पो वातिकादिभेदात्। सन्तत्या=नैरन्तर्येण। अविसर्गी=अपरित्यागी। ननु "मुक्तानुबन्धित्वं विषमत्वमि"ति विषमलक्षणम्, तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते। घटत एवेति न दोषः। यत उक्तं चरकेण—

*विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणः।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तते ॥ १०४ ॥ इति।

*यत्तु खरनादेनोक्तम्—

*ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः ।
चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः ॥१०५॥ इति ।

*तच्चिरेण त्यागाभिप्रायेण ॥ ७२४ ॥

अथ सततज्वरस्य लक्षणमाह—

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥ ७२५ ॥

*द्वौ कालौ=अहन्येककालं रात्रावेककालम् । यतो दोषाणाम-होरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ । यत उक्तं वाग्भटेन—

*वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमाद् ॥ इति ।

अथान्येद्युष्कज्वरस्य लक्षणमाह—

अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते ॥ ७२६ ॥

*एककालं=दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयं, प्रथमकाले हृद्येव दोषस्थितेः ॥ ७२६ ॥

अथ तृतीयज्वरचातुर्थिकज्वरयोर्लक्षणमाह—

तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥ ७२७ ॥

*"तृतीयेऽह्नि" इत्यागमनदिनं गृहीत्वा । यत उक्तम्—

*दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत्स तृतीयकः ।
दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात्स हि चतुर्थकः ॥१०६॥ इति ॥७२७॥

अत्र सुश्रुतप्रमाणमाह—

कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।
सतताऽन्येद्युस्तृतीयचतुर्थकप्रलेपकान् ॥
अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रपद्यते ।
दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ७२८ ॥

*अयमर्थः—आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि, एषु तिष्ठन्दोषो यथासंख्यं सततादीन्करोति । तत्रामाशये स्थितो दोषः—सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति । एक कालं नैकदैकस्मिन्ने-वाहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति । तत्र द्वौ दोषप्रकोप-कालौ, एकस्मिन्काले हृदये तिष्ठति अपरस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे

स्थितो दोषोऽहोरात्राद्धृदयमायाति । तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयं ज्वरं करोति, एक कालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् । एवमेव शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात्कण्ठमायाति । ततः पुनरहोरात्राद्धृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावादेव । ननु दोषस्यागमनं क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात्कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम् ? उच्यते,—दोषो हि प्रकोपसमये वेगं परित्यज्य लाघवात्स्वस्थानन्तु वेगदिन एव याति । यत आह—

*दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् ।
वेगवासर एवायं स्वस्थानमधिगच्छति ॥१०७॥

*सन्धिषु स्थितो दोषः प्रलेपकं करोति । सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति ॥ ७२८ ॥

निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने ।
स्वभावं कारणं तत्र मन्यन्ते मुनिपुङ्गवाः ॥ ७२९ ॥

*स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षाश्चतुर्थकादिविपर्यया अपि ज्वराः स्वस्वकाले प्रभवन्ति ॥ ७२९ ॥

अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले प्ररोहति ।
अधिशेते तथा धातून्दोषः काले प्रकुप्यति ॥ ७३० ॥

सुश्रुतोऽप्याह—

स चापि विषमो देहं न कदा चित्प्रमुञ्चति ।
ग्लानिगौरवकार्श्यभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥ ७३१ ॥
वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।
धात्वन्तरेषु लीनत्वात्सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते ॥ ७३२ ॥

अथ द्विदोषोल्वणतृतीयकज्वरस्य लक्षणमाह—

कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ७३३ ॥

*त्रिकग्राही=वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः । वातकफात्मकः पृष्ठाद्=व्यथया पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः । "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे

चे"ति सूत्रेण पञ्चमी ॥ ७३३ ॥

अथ कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य च चतुर्थकज्वरस्य लक्षणमाह—

चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥ ७३४ ॥
मध्यकायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ।
विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३५ ॥

*श्लैष्मिकः=श्लेष्मोल्वणः । तथाऽनिलसम्भवो वातोल्वणः । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वम् । यत उक्तं चरके—

*'प्रायशः सन्निपातेन पंच स्युर्विषमज्वराः' ॥१०८॥ इति ।

*"प्रायशोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्ती"ति जैयटः । पूर्वं=प्रथमं । जङ्घाभ्याम्=व्यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं-शरीरं व्याप्नोति । एवमुल्वणवातजातः शिरसः=पूर्वं व्यथया शिरो-व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः । अन्यः=सन्ततादिपञ्चकाद-परः ॥ ७३४–७३५ ॥

अथ चतुर्थकविपर्ययाद्यन्यविषमज्वराणां लक्षणमाह—

अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविपर्ययः ।
जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव सः ॥ ७३६ ॥
स मध्ये ज्वरयत्यह्नि आद्यन्ते च विमुञ्चति ॥ ७३७ ॥

*चतुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञात-व्यः । स किंधातुस्थ इत्यपेक्षायामाह—अस्थीत्यादि । चतुर्थकविप-र्ययइत्युपलक्षणम् । सततादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः । यथा—अहोरा-त्रे द्वौ कालौ मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविपर्ययः । अहोरात्रे एककालं मुञ्चति 'शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीत्यन्येद्युष्कवि-पर्ययः । मध्ये एकं दिनं ज्वरं जनयति, आदावन्ते च दिने मुञ्च-तीति तृतीयकविपर्ययः । एते विषमज्वरोपलक्षकाः, अन्ये रात्रिज्व-रादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः । यथा—

*समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः ।
रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु ॥ १०९ ॥

*प्रायो=बाहुल्येन ॥ ७३६-७३७ ॥

अथ सन्ततादिज्वरे प्रथमं कस्य चिच्छीतं कस्य चिद्दाह उत्पद्यत इत्यत्र हेतुमाह—

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च ॥ ७३८ ॥

*शीतं=शीतसहितम् । प्रशान्तयोः=प्रशान्तवेगयोः । अन्तः=अभ्यन्तरे ॥ ७३८ ॥

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ७३९ ॥

*अन्ततः=हस्तपादादितः ॥ ७३९ ॥

अथ शीतदाहादिज्वरयोस्त्रिदोषजतामाह—

द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥ ७४० ॥

*संसर्गजौ=सान्निपातिकौ । कष्टः=कष्टसाध्यः ॥ ७४० ॥

अथ विषमज्वरविशेषमाह—

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥ ७४१ ॥

*अन्नरसे विदग्धे=आहारजे रसे दुष्टे । देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते=दुष्टे स्थिते । तेन हेतुना शीतलं कफेन, उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा ॥ ७४१ ॥

काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ७४२ ॥

*अन्ते=हस्तपादादौ ॥ ७४२ ॥

काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।
शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ७४३ ॥

अथ विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह—

प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ७४४ ॥

*गौरवेणोपलक्षितः । मन्दज्वरविलेपी=मन्दवेगस्य सदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्दज्वरविलेपी । अयं विषमज्वरः । तथा च सुश्रुतः—

*प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः क्लेशशोषिणाम् ।
ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः क्लेशाय शोषिणाम् ॥११०॥ इति ॥७४४॥

अथ विषमज्वराणां सामान्यचिकित्सामाह—

ज्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
यथोल्वणस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥ ७४५ ॥
विषमेष्वपि कर्त्तव्यमूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ७४६ ॥
कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ७४७ ॥
निम्बः पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ७४८ ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ७४९ ॥

*कालिङ्गकः=इन्द्रयवः । वत्सकः=कुटजः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च पञ्चविधं=सन्ततसततान्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकरूपम् ॥ ७४७-७४९ ॥

महाबलामूलमहौषधाभ्यां क्वाथो निहन्याद्विषमज्वरं हि ।
शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं विनाशयेद् द्वित्रिदिनप्रयोगात् ॥७५०॥
मुस्ताऽऽमलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमं ज्वरं हन्ति ॥ ७५१ ॥
तिलतैललवणयुक्तः कल्को लशुनस्य सेवितः प्रातः ।
विषमज्वरमपहरते वातव्याधीनशेषांश्च ॥ ७५२ ॥
कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी ।
मधुना चाभया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरान् ॥ ७५३ ॥

*कालाजाजी तु 'मँगरैला' इति लोके । सा च किंचिद्भृष्टा गुडतुल्या कर्षमिता भक्षणीया ॥ ७५३ ॥

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ ७५४ ॥

समगुडमसितं जीरकमीषन्मरिचेन भक्षितं सद्यः ।
ऐकाहिकं प्रशमयेत्समरेष्विव दानवानिन्द्रः ॥ ७५५ ॥
शुण्ठ्यजाजी गुडं पिष्टं पीतमुष्णेन वारिणा ।
जीर्णमद्येन तक्रेण तीव्रं शीतज्वरं जयेत् ॥ ७५६ ॥

अथ सन्ततादिज्वराणां सामान्यचिकित्सा ।

तत्र गुडूचीमोदकमाह—

अमृतायाः शतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।
पृथक् षोडश भागाः स्युर्गुडमाक्षिकसर्पिषाम् ॥ ७५७ ॥
यथाऽग्नि भक्षयेदेतन्नरो हितमिताशनः ।
नास्य कश्चिद्भवेद्व्याधिर्न जरा पलितं न च ॥ ७५८ ॥
न ज्वरा विषमा नैव मोहो नानिलरक्तकम् ।
न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥ ७५९ ॥
मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं यथैवादितिजस्तथा ॥ ७६० ॥

अथ विषमज्वरिभोजनमाह—

तक्रमांसं पयोमांसं दधिमांसमथापि वा ।
माषमांसञ्च भुञ्जानो मुच्यते विषमज्वरात् ॥ ७६१ ॥

अग्निवेशेनोक्तम्—

सुरा समण्डा पानार्थे भोजने चरणायुधाः ।
तित्तिरा विष्किराः पथ्याः कुक्कुटा विषमज्वरे ॥ ७६२ ॥

*चरणायुधाः=गृहकुक्कुटाः । कुक्कुटाः=वनकुक्कुटाः । विष्किराः=वर्त्तिकालावाविगिरचकोराद्याः ॥ ७६२ ॥

अथ सन्ततादिज्वराणां विशिष्टां चिकित्सामाह—

त्रायन्तीकटुकाऽनन्तासारिवाभिः शृतं जलम् ।
पटोलाब्दवृषातिक्तासारिवाभिः शृतं जलम् ॥
सन्तताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ७६३ ॥

*वृषा=बृहद्दन्ती एरण्डवत्पत्रा विटपा, तदलाभे दन्ती च ग्राह्या, समानगुणत्वात् ॥ ७६३ ॥

पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्याऽरिष्टामृताजलम् ।
क्वथितं तज्जलं पीतं ज्वरं सततकं जयेत् ॥ ७६४ ॥

*अनन्ता=सारिवा । अरिष्टः=निम्बः । जलं=बालकम् ॥७६४॥

द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्वत्रिफलाशृतम् ।
जलं जन्तुः पिबेच्छीघ्रमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ७६५ ॥

*शक्राह्वः=इन्द्रयवः ॥ ७६५ ॥

कर्मसाधारणं जह्यात् तृतीयकचतुर्थकौ ।
भिषजा प्रतिकर्त्तव्यौ विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ ७६६ ॥

*दैवव्यपाश्रयं=बलिमङ्गलहोमादि, युक्तिव्यपाश्रयं=कषायादि, एतदुभयमपि चिकित्सितं साधारणशब्देनोच्यते, तेन साधारणं कर्म चिकित्सितं कर्त्तुं, तृतीयकचतुर्थकौ कर्मरूपौ जह्यात्=क्षपयेद् , निराकुर्यादित्यर्थः ॥ ७६६ ॥

उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।
अम्भसा क्वथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ७६७ ॥
ज्वरे तृतीयके पुंसां तृष्णादाहसमन्विते ।
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ॥ ७६८ ॥
बद्धा वारे रवेस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ ७६९ ॥
स्थिरातामलकीदारुशिवावृषमहौषधैः ।
सितामधुयुतः क्वाथश्चतुर्थकहरः परः ॥ ७७० ॥

*स्थिरा=शालिपर्णी । तामलकी=भूधात्री । शिवा=हरीतकी । वृषो=वासा ॥ ७७० ॥

अगस्तिपत्रस्य रसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थकमुग्रवीर्यम् ।
शिरीषपुष्पस्य निशाद्वयस्य कल्केन वा तद्घृतसंयुतेन ॥७७१॥

*तद्=नस्यम् ॥ ७७१ ॥

ज्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।
तस्येष्टैरद्भुतैर्वाऽपि विषयैर्नाशयेत्स्मृतम् ॥ ७७२ ॥
सन्ततं विषमं चापि सततं सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं सुभोजनैः पथ्यैरिष्टैश्च समुपाचरेत् ॥ ७७३ ॥

*सन्ततादिविपर्ययाणां विषमज्वराणां चिकित्सा सन्ततादीनामिव कर्त्तव्या॥ ७७२-७७३॥

शीताभिभूते पुरुषे कुर्य्याच्छीतहरीं क्रियाम्।
दाहाभिभूते तु विधिं विदध्याद्दाहनाशनम्॥ ७७४॥
आच्छादनैर्बहुतरैर्गुरुभिः कम्बलादिभिः।
तूलवत्या महाशीतं शीतादिज्वरिणो हरेत्॥ ७७५॥

*तूलवती तु "रजाई" इति लोके॥ ७७५॥

तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरोरुर्नितम्बिनी।
युवती गाढमालिङ्गेत्तेन शीतं प्रशाम्यति॥ ७७६॥
कान्ताऽङ्गसङ्गसञ्जाते तद्वच्छीते निवारिते।
प्रह्लादं चास्य विज्ञाय पृथक्तां कारयेत्क्रियम्॥ ७७७॥
ततो दाहे तु सञ्जाते पत्रैरेरण्डसम्भवैः।
शीतलैर्धारितैरङ्गे दाहं तस्यापनोदयेत्॥ ७७८॥

अथ शीतज्वरे भूतभैरवचूर्णमाह—

तालकं शुक्तिकाचूर्णं दत्तं तन्नोभयोरपि।
नवमांसञ्च तुत्थं स्यान्मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः॥ ७७६॥
तत्तु संशुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटे पचेत्।
शीतं तच्चूर्णयेच्चूर्णं गुञ्जामात्रं सितायुतम्॥ ७८०॥
प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरः क्षयम्।
वान्तिर्भवति कस्यापि कस्य चिन्न भवत्यपि॥ ७८१॥
एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम्।
मध्याह्नसमये पथ्यं शिखरिण्योदनं तथा॥ ७८२॥

अथ कायस्थाऽऽदिधूपलेपतैलान्याह—

कायस्थानाकुलीतिक्तावयःस्थापुरचोरकैः।
सहदेवावचाकुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः॥ ७८३॥
साम्लैर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम्॥ ७८४॥

*कायस्था=हरीतकी। नाकुली=रास्नाभेदः "नाइ" इति लोके। वयःस्था=गुडूची। पुरो=गुग्गुलुः। चोरकः="भण्डीउर" त

दलाभे "गठिवन" । सहदेवा = बृहद्बला । क्षारो = यवक्षारः । इति कायस्थादिधूपलेपनतैलानि ॥ ७८३-७८४ ॥

अथ दाहस्य चिकित्सामाह—

एरण्डस्य तु पत्राणि लिप्तभूमौ निधापयेत् ।
दाहादिज्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ॥ ७८५ ॥
तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वरश्चैवोपशाम्यति ।
दाहे शान्ते यदा शैत्यं तच्च युक्त्या निवारयेत् ॥ ७८६ ॥
जघनचक्रचलन्मणिमेखला सरसचन्दनचन्द्रविलेपना ।
वनलतेव तनुं परिवेष्टयेत्प्रबलदाहनिपीडितमङ्गना ॥ ७८७ ॥

*चन्द्रः = कर्पूरः ॥ ७८७ ॥

तदङ्गसङ्गसञ्जाते शैत्ये दाहे निवारिते ।
प्रह्लादश्चास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत्पुनः ॥ ७८८ ॥

अथ षड्गुणतक्रतैलमाह—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।
सिद्धं हरेत्षड्गुणतक्रपक्वं तैलं ज्वरं दाहसमन्वितं च ॥७८९॥

अथ महाषड्गुणतक्रतैलमाह—

रास्नानागरकुष्ठचन्दननिशायष्ट्याह्वकृष्णाबला-
लाक्षासैन्धवसारिवामधुरसादेवाह्वरोहीतकैः ॥
सोशीराम्बुधिफेनरोहिषजलैस्तैलं पचेत्षड्गुणे
तक्रे तच्च जयेज्ज्वरं दृढतरं दाहादिशीतादिकम् ॥ ७९० ॥

*चन्दनमत्र श्वेतम् । मधुरसा = मूर्वा । रोहीतकः = "रोहिणी"ति लोके । "रोहिष"ेति रोहिततृणविशेषः । जलं = बालम् ॥ ७९० ॥

अथ पद्मकादितैलमाह—

पद्मकोत्पलकह्लारमृणालबिसपौष्करैः ।
कुमुदोशीरमञ्जिष्ठापद्मगैरिककट्फलैः ॥ ७९१ ॥
सारिवाद्वयलोध्राह्वक्षीरीखर्जूरमस्तकैः ।
धात्रीशतावरीयुक्तैः क्वाथे कल्के प्रयोजितैः ॥ ७९२ ॥
लाक्षारसपयःशुक्तमस्तुभिः सह काञ्जिकैः ॥
पक्वं तैलमिदं त्वच्यं दाहज्वरहरं परम् ॥ ७९३ ॥

*लाक्षारसादि पृथक् तैलतुल्यम् ॥ ७९१-७९३ ॥

अथ प्रलेपकस्य चिकित्सामाह—

प्रलेपके प्रयुञ्जीत श्लेष्मज्वरहरीं क्रियाम् ॥ ७९४ ॥

अथ माहेश्वरधूपमाह—

रुद्रजटा गोशृङ्गं बिडालविष्ठोरगस्य निर्मोकः ।
मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वग्रुद्रनिर्माल्यम् ॥ ७९५ ॥
घृतयवमयूरपुच्छच्छगलकलोमानि सर्षपाः सवचाः ।
हिङ्गुगवास्थिमरीचाः समभागाश्छागमूत्रसंपिष्टाः ॥ ७९६ ॥
धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वाञ्ज्वरान्नियतम् ।
ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ ७९७ ॥

*रुद्रजटा=जटाधारी । भूतकेशी=जटामांसी । रुद्रनिर्माल्यम्=पुष्पादि । मयूरपुच्छं=चन्द्रकम् ॥७९५-७९७ ॥

अथ देवस्तुतिपूजने आह—

सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ।
पूजयन्प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ ७९८ ॥

*सोमम्=उमया सहितम् । सानुचरं=नन्द्यादिगणसहितम् । प्रयतः=पवित्रः ॥ ७९८ ॥

विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ ७९९ ॥

*सहस्रमूर्द्धानमिति=सहस्रशीर्षेत्यादिवेदाभिहितम् । नामसहस्रेण=भारतोक्तेनेत्यर्थः ॥ ७९९ ॥

तीर्थायतनदेवाग्निगुरुवृद्धोपसर्पणैः ।
श्रद्धया पूजनैश्चापि सहसा शाम्यति ज्वरः ॥ ८०० ॥

*ज्वरस्यापि देवत्वात्पूजा कार्या । यत आह विदेहः—तीर्थेति । तीर्थम्=ऋषिजुष्टं जलम् । आयतनं=देवाधिष्ठितं पुरुषोत्तमक्षेत्रं—श्रीशैलादि ॥ ८०० ॥

इति विषमज्वराधिकारः समाप्तः ।

अथ रसादिधातुगतज्वरलक्षणचिकित्से ।

तत्र रसगतज्वरस्य लक्षणमाह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ ८०१ ॥

*गुरुता गात्राणाम् । हृदयोत्क्लेशः=हृदयस्थस्य दोषस्योपचितत्वाद्वमनमिव । दैन्यं=क्लीबचित्तता । रसस्थे=रसधातुगते ज्वरे । यद्यपि रसैकधातुं प्राप्य सन्ततश्चायं तथाऽप्यनुक्रमधातुगतकथनार्थ एवात्र निर्देशः ॥ ८०१ ॥

अथ रसगतज्वरस्य चिकित्सामाह—

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन्कुर्याद्वमनलङ्घने ॥ ८०२ ॥

अथ रक्तगतज्वरस्य लक्षणमाह—

रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिडिका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ८०३ ॥

*मोहो=व्यग्रचित्तता ॥ ८०३ ॥

अथ रुधिरगतज्वरस्य चिकित्सामाह—

सेकः संशमनो लेपो रक्तमोक्षमसृग्गते ॥ ८०४ ॥

अथ मांसगतज्वरस्य लक्षणमाह—

पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ॥
उष्माऽन्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ८०५ ॥

*"उष्माऽन्तर्मोहविक्षेपावि"ति केचित्पठन्ति । तत्रोष्मा=अन्तः । विक्षेपः=हस्तपादादिचालनम् ॥ ८०५ ॥

अथ मांसगतज्वरस्य चिकित्सामाह—

तीक्ष्णं विरेकश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ॥ ८०६ ॥

अथ मेदोगतज्वरस्य लक्षणमाह—

भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ॥
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ८०७ ॥

*भृशं स्वेदो मेदोमलत्वात् ॥ ८०७ ॥

अथ मेदोगतज्वरस्य चिकित्सामाह—

मेदःस्थे मेदसो नाशं विदधीत चिकित्सकः ॥ ८०८ ॥

अथास्थिगतज्वरस्य लक्षणमाह—

भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च।
विक्षेपणञ्च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे॥ ८०९॥

अथास्थिगतज्वरस्य चिकित्सामाह—

अस्थिस्थे तु ज्वरे कुर्याद्वातनाशनकं विधिम्।
वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोन्मर्दनं तथा॥ ८१०॥

अथ मज्जगतज्वरस्य लक्षणमाह—

तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा॥
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे॥ ८११॥

*असाध्यत्वान्नात्र चिकित्सा॥ ८११॥

अथ शुक्रगतज्वरस्य लक्षणमाह—

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः॥ ८१२॥

*ननु "शुक्रस्थानगते मरणमि"त्युक्तं तच्च शुक्रं सर्वदेहगं, नैवं स्वाश्रयस्थशुक्रगे मरणम्॥ ८१२॥

इति सप्तधातुगतज्वराधिकारः समाप्तः।

अथ जीर्णज्वराधिकारः।

तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह—

यो द्वादशेभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोपत्रयेभ्यो द्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वम्।
नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः॥ ८१३॥

अथ जीर्णज्वरविशेषस्य वातबलासकस्य लक्षणमाह—

नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी॥ ८१४॥

*वातबलासकी नर ईदृग् भवेत्। शूनः=शोथी। श्लेष्मभूयिष्ठो=बहुश्लेष्मकः॥ ८१४॥

अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सामाह—

जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदा चन।
लङ्घनात्स भवेत्क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः॥

पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
लङ्घयेत्तत्र तत्पश्चात्पूर्वामेवाचरेत्क्रियाम् ॥ ८१५ ॥

*तथा = पूर्ववत् ॥ ८१५ ॥

अथ त्रिकण्टककाथमाह—

निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ ८१६ ॥
हन्त्यूर्ध्वजामयं प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ८१७ ॥

अथ पिप्पल्यादिकाथादिकानाह—

पिप्पलीमधुसंयुक्तः क्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथ वा ॥
अमृतायाः कषायन्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसम्मिश्रङ्गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ८१८ ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् ॥ ८१९ ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद् गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ।
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ॥ ८२० ॥

अथामलकादिचूर्णमाह—

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥ ८२१ ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महन्ता दीपनपाचनः ॥ ८२२ ॥

अथ द्राक्षाऽऽद्यष्टादशाङ्गकाथमाह—

द्राक्षाऽमृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥ ८२३ ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ।
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ८२४ ॥

अथ वर्द्धमानपिप्पलीमाह—

त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याऽथ वाऽपि वा।
गव्यक्षीरेण सम्पिष्टाः पिबेद्दशदिनानि हि॥ ८२५॥
तथैवापनयेदेता एवं विंशतिवासरान्।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात्पाण्डुरोगश्च शाम्यति॥ ८२६॥
कासः श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति॥८२७॥
अयादिवृद्धिर्यथा-कफवृद्धिर्दुग्धवृद्धिर्यथाऽग्निवृद्धिः॥८२५-८२७॥
वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात्क्रिया वातबलासके।
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे दाहे तृष्णासमन्विते॥ ८२८॥
पयः पीयूषसदृशं तत्रवे तु विषोपमम्।
चन्दनाद्यं हितं तैलं शोषाधिकारकीर्त्तितम्।
तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम्॥ ८२९॥

इति जीर्णज्वराधिकारः सम्पूर्णः।

अथ दुर्जलजनितज्वरचिकित्सा।

तत्र हरीतक्यादिचूर्णमाह—

हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः।
एषां चूर्णं सदा खादेद् दुर्जलज्वरशान्तये॥ ८३०॥

अथ शुण्ठीक्वाथमाह—

अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान्।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीक्षौद्रसिद्धः कषायः॥ ८३१॥

अथ दुर्जलजेतृरसमाह—

विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पञ्चभागकम्।
मरिचं नागरञ्चैव चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत्॥ ८३२॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीम्।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत्॥ ८३३॥

अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्जलजेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥ ८३४ ॥

अथ पटोलादिक्वाथमाह—

पटोलमुस्ताऽमृतवल्लिवासकं सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबेन्नरो निवारयेद् दुर्जलदोषमुल्वणम् ॥ ८३५ ॥

अथ किरातादिचूर्णमाह—

किराततिक्तात्रिवृदम्बुपिप्पलीविडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढं मधुनाऽतिसत्वरं सुदुस्तरं दुर्जलदोषजं ज्वरम् ॥८३६॥

अथ शुण्ठ्यादिकल्कमाह—

भोजनाग्रे नरैर्भुक्तं शुण्ठ्यजाज्यभयोत्थितम् ।
कल्कन्तु सेवितं नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ ८३७ ॥

अथार्द्रकादिकल्कमाह—

सहार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतं वारिदोषमपोहति ॥ ८३८ ॥

अथ साध्यज्वरलक्षणमाह—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ८३९ ॥

अथ ज्वरोपद्रवानाह—

श्वासो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिस्तृष्णाऽतीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गदाहाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ८४० ॥

अथ प्रसङ्गाज्ज्वरोपद्रवाणां चिकित्सामाह—

सञ्जातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो न स्याच्चिकित्सकैः ।
व्याधौ शान्ते प्रणश्यन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ ८४१ ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात्पूर्वं पश्चादुपद्रवान् ।
भिषग् यः कुशलः सोऽत्र जयेत्पूर्वमुपद्रवम् ॥ ८४२ ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ् नाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत्पूर्वं यत्र यो वा भवेद्बली ।
अविरोधेन कार्या तदुभयोरपि च क्रिया ॥ ८४३ ॥

तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सामाह—

अथ दशाङ्गक्वाथमाह—

सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।

शाकं शट्याः शैलमल्ल्याश्च बीजं श्वासं हन्यात्सन्निपातं दशाङ्गः॥८४४॥

*सिंही=[बडी कटैया]। व्याघ्री=लघुकण्टकारी। ताम्रमूली=दुरालभा। रोहिणी=[कटुकी]। शैलमल्ली=[कोरैया] ॥ ८४४ ॥

अथ द्वात्रिंशत्काथमाह—

भार्गीनिम्बघनाभयाऽमृतलताभूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्योनाकशक्रद्रुमैः।
रास्नायासपटोलपाटलशटीदार्वीविशालात्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्र्यब्दद्देवद्रुमैः ॥ ८४५ ॥
काथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान्द्वात्रिंशतां पानतो-
दुर्द्धर्षान्निजतेजसा विजयते सर्पान्गरुत्मानिव।
किञ्च श्वासबलासकासगुदरुग्घृद्रोगहिक्कामरुन्-
मन्यास्तम्भगलामयार्दितमलाविष्टम्भब्रध्नानपि ॥ ८४६ ॥

*विषा=अतिविषा। शक्रद्रुमः="बकुल" इति लोके। देवद्रुमः=देवदारु ॥ ८४५-८४६ ॥

अथ पिप्पल्यादिचूर्णमाह—

मधुना कृष्णाकट्फलकर्कटशृङ्गीभवं चूर्णम्।
श्वासामये महोग्रे लीढ्वा लोकः सुखी भवति ॥ ८४७ ॥

अथ श्वासे दाहप्रयोगमाह—

वन्योपलाग्नितापितदात्रस्याग्रेण पञ्जरे दाहः।
अपहरति श्वासामयमसंशयं भाषितं मुनिभिः ॥ ८४८ ॥

अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सामाह—

आर्द्रकस्य रसैर्नस्यं मूर्च्छायामाचरेन्नरः।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥ ८४९ ॥
शीताम्भसाऽभिसेकः सुरभिर्धूपः सुगन्धिपुष्पञ्च।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥ ८५० ॥

अथ ज्वरेऽरुचेश्चिकित्सामाह—

अरुचौ तु शृङ्गवेरजरसकैः सोष्णैः ससिन्धुजैः कवलः।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्त्रे ॥ ८५१ ॥

अथ ज्वरे वमनस्य चिकित्सामाह—

क्काथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्यात् ।
विएमक्षिकाणां मधुनाऽवलीढा सचन्दना शर्करयाऽन्विता वा ॥८५२॥

अथ ज्वरे तृषायाश्चिकित्सामाह—

दन्तशठबीजपूरकदाडिमबदरैः सचुक्रकैर्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटी मुखान्तःस्था ॥८५३॥
शीतं पयः क्षौद्रयुतं निपीतमाकण्ठमाश्वेव तदुद्वमेच्च ।
तर्षं महान्तं शमयेद्धि वक्त्रे धृत्वाऽथ वा क्षौद्रवटाग्रलाजान् ॥८५४॥

अथ ज्वरेऽतीसारस्य चिकित्सामाह—

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयेदपि च ॥ ८५५ ॥
वत्सादनीवत्सकवारिवाहविश्वम्भरानिम्बविषाः सविश्वाः ।
ज्वरेऽतिसारं त्वरितं जयन्ति विश्वाऽमृतावत्सकवारिवाहाः॥८५६॥
*विश्वम्भरा=भूनिम्बः ॥ ८५६ ॥
पाठाऽमृतापर्पटमुस्तविश्वाकिराततिक्तेन्द्रयवान्विपाच्य ।
पिबन्हरत्येव हठेन सर्वाङ्ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥ ८५७ ॥

अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सामाह—

विड्ग्रहे वातजित्कर्म कुर्यादत्रानुलोमनम् ।
मलं प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥ ८५८ ॥
पथ्याऽऽरग्वधतिक्तात्रिवृदामलकैः शृतं तोयम् ।
जीर्णज्वरे विबन्धे दद्यादाश्वेव विड्ग्रहः शाम्येत् ॥८५९॥

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सामाह—

नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता धूपोऽथ वा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ ८६० ॥

अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सामाह—

कासे कणा कणामूलं कलिङ्गद्रुफलं रजः ।
सविश्वभेषजं लिह्यान्मधुना वा वृषाद्रसम् ॥ ८६१ ॥
*रजः=पर्पटकम् ॥ ८६१ ॥
पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकट्फलयासककारविकाभिः ।

मधुलुलिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफरोगहरश्च॥८६२॥

अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सामाह—

दाहाधिकारे लिखितं दाहे कुर्याच्चिकित्सितम्।
परं ज्वरे विरुद्धं यन्नोचितं तच्चिकित्सितम्॥ ८६३॥

अथ सुखसाध्यज्वरलक्षणमाह—

सन्तापोऽभ्यधिको बाह्ये तृष्णाऽऽदीनाञ्च मार्दवम्॥
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च॥ ८६४॥

*तृष्णाऽऽदीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्ध्यस्थिव्यथाश्वासा गृह्यन्ते, तेषां मार्दवमल्पता। बहिर्वेगस्य ज्वरस्येति शेषः॥ ८६४॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु ज्वरः सुरभिसम्भवः॥ ८६५॥

*सुरभिर्वसन्तः॥ ८६५॥

अथ कष्टसाध्यज्वरलक्षणमाह—

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः॥ ८६६॥

*अन्यः=प्राकृतादन्यो वैकृतः॥ ८६६॥

अथ वर्षाऽऽदौ दोषप्रधानतामाह—

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्।
कुर्यात्पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः॥ ८६७॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम्।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु॥ ८६८॥

*वर्षाऽऽदिषु जातानां चिकित्साविशेषार्थं प्राधान्यमाह—वर्षास्विति। तत्प्रकृत्या=तस्य पित्तस्य प्रकृत्या=स्वभावेन। यत उक्तम्—

*"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु"। इति।

*विसर्गाच्च=शरदो विसर्गकालत्वाच्च। यत उक्तम्—

"वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गकालास्तत्रोपचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादि"ति। तत्र शरदि पित्तज्वरेऽनशनाद्भयं न, वसन्ते कफज्वरेऽपि कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति। किन्तु वसन्तस्यादानकालत्वान्निःशङ्कं न कर्त्तव्यम्। यत उक्तम्—

*"शिशिरवसन्तग्रीष्मास्त्वादानकालास्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्यस्य बलवत्त्वादिति।

*एतेनेदमुक्तं वर्षासु वायुः प्रधानः,—पित्तश्लेष्माणावप्रधानौ। शरदि पित्तं प्रधानं कफोऽप्रधानः। वसन्ते श्लेष्मा प्रधानो वातपित्ते अप्रधाने। तत्र प्रधानस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या, सा चाप्रधाने निषिद्धा न विधेया। एवं वैकृतेष्वपि प्रधानस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या। तथा चोक्तम्—

*संसर्गे यो गरीयान्स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत्।
शेषो दोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च॥१११॥ इति॥

*संसर्गे=दोषद्वयसंसर्गे। गरीयान्=प्रधानः॥ ८६७-८६८॥

अथान्तर्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वं चाह—

अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च॥ ८६९॥

*वर्चोविनिग्रहः=पुरीषाप्रवृत्तिः॥ ८६६॥

अथासाध्यज्वरलक्षणमाह—

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दीर्घरात्रिकः।
असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः॥ ८७०॥

*दीर्घरात्रिकः=बहुरात्रानुबन्धी, केशसीमन्तकृत्=प्रभावात्केशेषु सीमन्तं यः करोति॥ ८७०॥

अथ गम्भीरज्वरलक्षणमाह—

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च॥ ८७१॥

*आनद्धत्वेन=विबद्धमलत्वेन॥८७१॥

अथ सामान्यज्वरे कर्णमूलशोथस्य सुखसाध्यत्वादिकमाह—

ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः।
क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः॥८७२॥

अथारिष्टमाह—

रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते।

तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टमप्यभिधीयते ॥ ८७३ ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ८७४ ॥

*शीघ्रमिन्द्रियनाशनः = उत्पन्नमात्र एव चिकित्स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं यो नाशयति ॥ ८७४ ॥

अन्यच्चारिष्टमाह—

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ ८७५ ॥

*विसंज्ञः = विगतज्ञानः । ताम्यते = नष्टहर्षः । शेते निपतितो वा—अत्रापि वाशब्द एवार्थः । निपतित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः । तथा सन् शेते वा । शीतार्दितः = बहिः । अन्तरुष्णः = अन्तर्दाहवान् ॥ ८७५ ॥

अन्यच्च—

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ८७६ ॥

*हृष्टरोमा = रोमाञ्चवान् । हृदि संघातशूलवान् = सान्निपातिकशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति = न तु नासिकया ॥ ८७६ ॥

अन्यच्च—

हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम ।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ८७७ ॥

*क्षपयति = समापयतीत्यर्थः ॥ ८७७ ॥

अन्यच्च—

हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ८७८ ॥

*हतप्रभेन्द्रियम् = हता प्रभा दीप्तिर्येषाम्, अथ वा—हता प्रभा प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां, तथाविधानीन्द्रियाणि यस्य तं हतप्रभेन्द्रियम् । क्षामं = क्षीणम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं = गम्भीर उक्तलक्षणकस्तीक्ष्णवेगोऽतिदुःसहवेगस्ताभ्यामार्त्तं = दुःखितम् ॥ ८७८ ॥

अन्यच्च—

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ८७९ ॥

*व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८७९ ॥

अथ विषमज्वरारिष्टमाह—

आरम्भाद्विषमो यस्तु यस्य वा दीर्घरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम् ॥ ८८० ॥

*यस्यारम्भाद्विषमः=प्रथममेव विषमो, न तु ज्वरोत्सृष्टस्य । यस्य दीर्घरात्रिकः, यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति, तं-विषमो दीर्घरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ ८८० ॥

इति प्रथमो ज्वराधिकारः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽतिसाराधिकारः २ ।

तत्रातीसारस्य विप्रकृष्टानि निदानान्याह—

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्त्तुपर्ययैः ॥ २ ॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

*गुरु=मात्रया स्वभावेन संस्कारेण च । अतिशब्दः स्थूलान्तैः-सह सम्बद्ध्यते । स्थूलम्=असम्यक् पिष्टं गोधूमादि । विरुद्धं=सं-युक्तं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम्=

*"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" ।

*अजीर्णम्=आमं विदग्धं च ।

*बहु स्तोकमकाले च भुक्तं यद्विषमं हि तत्' ॥ १ ॥ इति ।

*"भोजनैरि"ति गुर्वादिभिर्विषान्तैः सर्वैः सह सम्बध्यते । स्नेहाद्यैः=स्नेहपानस्वेदनवमनविरेचनानुवासननिरूहान्तैः।अतियुक्तैः=वारंवारं-

प्रयुक्तैः। मिथ्यायुक्तैः=अविधिप्रयुक्तैश्च तैः। विषैः=विषाण्यत्र स्थावराणि तेषामधोगत्वात्। शोकः=बन्ध्वादिवियोगजनितमनःपीडा। सात्म्यर्त्तुपर्ययैः=सात्म्यविपरीतैरसात्म्यैः, तथा यस्मिन् ऋतौ यदुचितं तद्विपरीतैः। जलाभिरमणैः=जलक्रीडाऽऽदिभिः। वेगविघातैः=मूत्रपुरीषादिहठधारणैः। कृमिदोषतः=कृमिभिः पक्वाशयस्य दुष्टेः। एतानि यथासम्भवं वातादीनां दुष्टेः कारणानि बोद्धव्यानि।

*ननु एवं सति स्वहेतुदुष्टेन वातादिनाऽतिसारो भवत्येव, तावन्मात्रं वाच्यं किमर्थं गुर्वाद्यभिधानम्? उच्यते—गुर्वादिहेतुदूषिता एव वातादयो बाहुल्येनातिसारं जनयन्ति,न तु लङ्घनभुक्तजीर्णताऽऽदिलङ्घनक्रोधतृषाक्षुधाऽभिहननदुष्यारनालव्यायामवर्षाशरद्वसन्तादिभिः कुपिताः। अतो गुर्वादीन्युच्यन्ते। एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ॥१-३॥

अथातीसारस्य पूर्वरूपमाह—

हृन्नाभिपार्श्वोदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥४॥

*विट्सङ्गः=पुरीषाप्रवृत्तिः। अविपाको भुक्तस्य। पुरःसराणि=एतानि लक्षणानि पूर्वभावीनि ॥ ४ ॥

अथातीसारस्य सम्प्राप्तिमाह—

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः।
सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥ ५ ॥

*अपां धातुः—अत्र समासाकरणाद् बहुत्वेन च रसजलमूत्रस्वेदमेदःकफपित्तरक्तादयो द्रवधातवो गृह्यन्ते। प्रवृद्धः, अग्निं संशम्य=शमयित्वा, वर्चोमिश्रः=पुरीषयुक्तः, वायुना, अधः प्रणुन्नः=अधःप्रेरितः। अथ सामान्यं रूपमाह-अतिसरति नदीवत्। अतीसारं तमाहुर्व्याधिं घोरमिति=यो रसादिद्रवधातुः, अतीव सरतीति=प्रकृतिमतिक्रम्य गुदाध्वना सरति, तं व्याधिमतीसारमाहुः। किंविधम्? घोरम्=“घोरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः। अस्य संख्यामाह-षड्विधं तं वदन्तीति ॥ ५ ॥

षड्विधत्वं विवृणोति—

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥६॥

अथातीसारस्य सामान्यस्य चिकित्सामाह—

आमपक्वं क्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ।
अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वञ्च लक्षयेत् ॥ ७ ॥

अथामातिसारस्य क्रमचिकित्सा ।

तत्रामपक्वयोर्लक्षणमाह—

संसृष्टमामैर्दोषैस्तु न्यस्तमप्सु निमज्जति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥ ८ ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।
लाघवञ्च विशेषेण तन्तु पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥
न च संग्राहकं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणे ।
अकाले संगृहीतस्तु विकारान्कुरुते बहून् ॥ १० ॥
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोभगन्दरान् ।
शोथपाण्ड्वामयप्लीहगुल्ममेहोदरज्वरान् ॥ ११ ॥
डिम्भस्थः स्थविरस्थश्च वातपित्तात्मकश्च यः ।
क्षीणधातुबलश्चापि बहुदोषोऽतिनिस्रुतः ॥
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं भवेत् ॥ १२ ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत्पाचयेत्तथा शमयेत् ॥ १३ ॥
धान्याम्बुभ्यां शृतं तोयं तृष्णादाहातिसारिणे ।
ह्रीबेरशृङ्गबेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा ।
मुस्तोदीच्यशृतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे ॥ १४ ॥

*लङ्घन एव दोषदुःसहपिपासायां, दोषपाकार्थं षडङ्गविधिनाऽर्द्धं शृतं योगचतुष्टयमाह—धान्येति ॥ १४ ॥

अथ लङ्घनान्ते भोजनमाह—

हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेऽतिसारिणे ।
कार्यं वाऽनशनस्यान्ते प्रद्रवं लघु भोजनम् ॥ १५ ॥

अथ पथ्यादिक्वाथमाह—

पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातित्रिषाऽन्वितैः ।

आमातीसारनाशाय क्राथमेभिः पिबेन्नरः ॥ १६ ॥

अथ पाठाऽऽदिचूर्णमाह—

पाठाहिङ्ग्ववजमोदोग्रापञ्चकोलाह्वजं रजः ।
उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥

अथ हरीतक्यादिकल्कमाह—

हरीतकी सातिविषा हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
सैन्धवञ्चापि संपिष्य पाययेदुष्णवारिणा ॥ १८ ॥
आमातीसारयोगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ।
आमातीसारो योगेन यस्त्वेतेन न शाम्यति ॥ १९ ॥
न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ २० ॥

अथ वत्सकादिक्राथमाह—

वत्सकातिविषाबिल्वं मुस्तकं बालकं शटी ।
अतीसारं जयेत्सामं चिरजं रक्तशूलजित् ॥ २१ ॥

अथ शुण्ठीपुटपाककल्कावाह—

एरण्डरससम्पिष्टं पक्वमामञ्च नागरम् ।
आमातीसारशूलघ्नं पाचनं दीपनं परम् ॥ २२ ॥
*नागरस्य पुटपाकः कल्कश्च ॥ २२ ॥

अथ धान्यादिपञ्चकक्राथमाह—

धान्यबालकबिल्वाब्दनागरैः पाचितं जलम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दीपनं परम् ॥ २३ ॥

अथ धान्यादिचतुष्कक्वाथमाह—

पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि ।
रक्तेऽपि पित्तसाधर्म्याद्देयं धान्यचतुष्टयम् ॥ २४ ॥

इत्यामातीसारचिकित्सा ।

अथ पक्वातीसारचिकित्सा ।

तत्र लोध्रादिचूर्णमाह—

सलोध्रं धातकीबिल्वमुस्ताऽऽम्रास्थिकलिङ्गकम् ।
पिबेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनम् ॥ २५ ॥

अथ समङ्गाऽऽदियोगचतुष्टयमाह—

समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्र एव च ।
शाल्मलीवेष्टको लोध्रो दाडिमद्रुफलत्वचौ ॥ २६ ॥
आम्रास्थिमध्यं लोध्रश्च बिल्वमध्यं प्रियङ्गु च ।
मधुकं शृङ्गबेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ २७ ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
ते योगा उपयोज्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ २८ ॥

*समङ्गा=लज्जालुः । शाल्मलीवेष्टको=मोचरसः । दाडिमस्य द्रुमफलयोस्त्वचौ । प्रियङ्गोर्नपुंसकत्वमत्र फले वर्त्तमानत्वात् । शृङ्गबेरमत्र शुण्ठी । दीर्घवृन्तः=श्योनाकस्तस्य त्वचः । समङ्गाऽऽदीनि चत्वारि चूर्णानि ॥ २६–२८ ॥

अथ गङ्गाधरक्वाथमाह—

कञ्चटदाडिमजम्बूशृङ्गाटकपत्रबिल्वबर्हिष्ठम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ २९ ॥

*कञ्चटः=[चौराई] शाकस्य भेदः । कञ्चटादिभिश्चतुर्भिः पत्रशब्दः सम्बद्ध्यते । बर्हिष्ठं=वालकम् ॥ २९ ॥

अथ गङ्गाधरचूर्णमाह—

मोचरसमुस्तनागरपाठाऽरलुधातकीकुसुमैः ।
चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि सद्यः ॥ ३० ॥

*अरलुः=शोनापाठा । मथितं=निर्जलं दधि वस्त्रपूतम् ॥ ३० ॥

अथ द्वितीयगङ्गाधरचूर्णमाह—

मुस्ता वत्सकबीजं मोचरसो बिल्वधातकीलोध्रम् ।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ३१ ॥

अथ वृद्धगङ्गाधरचूर्णमाह—

मुस्ताऽरलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रबालकैः ।
बिल्वमोचरसाभ्यां च पाठेन्द्रयववत्सकैः ॥ ३२ ॥
आम्रबीजसमङ्गाऽतिविषायुक्तैश्च चूर्णितैः ।
मधु तण्डुलपानीयं पीतं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ३३ ॥

हन्ति सर्वानतीसारान्ग्रहणीं हन्ति वेगतः ।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याद्गीर्वाणवाहिनीम् ॥ ३४ ॥

अथाङ्कोलकल्कमाह—

अङ्कोलमूलकल्कस्तण्डुलपयसा समाक्षिकः पीतः ।
सेतुरिव वारिवेगं झटिति निरुन्ध्यादतीसारम् ॥ ३५ ॥

*अङ्कोलः="ढेला" इति प्रसिद्धः ॥ ३५ ॥

अथ कुटजाष्टकावलेहमाह—

कुटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनीरे पचेद्भिषक् ।
पादशेषं शृतं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत् ॥ ३६ ॥
लज्जालुर्धातकी बिल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।
मुस्ता चातिविषा चैव चूर्णमेषां पलं पलम् ॥ ३७ ॥
निक्षिप्य विपचेत्तावद्यावद्दर्वी प्रलिप्यते ।
जलेन च्छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥ ३८ ॥
घोरान्सर्वानतीसारान्नानावर्णान्सवेदनान् ।
असृग्दरं समस्तञ्च तथाऽर्शांसि प्रवाहिकाम् ॥ ३९ ॥

अथामलकालवालमाह—

कृत्वाऽऽलवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ४० ॥
नदीवेगोपमं घोरं प्रबृद्धं दुर्द्धरं नृणाम् ।
सद्योऽतीसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ४१ ॥

अथ पाठाऽऽथालवालमाह—

पाठा पिष्टा च गोदध्ना तथा मध्यत्वगाम्रजा ।
अतीसारं व्यथादाहं हन्त्येवाशु न संशयः ॥ ४२ ॥

अथ वातातिसारस्य लक्षणमाह—

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
शकृदामं सरुक्छब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ४३ ॥

*अरुणम्=ईषद्रक्तम् । शकृत्=पुरीषम् । सरुक्छब्दम्=शब्दो· गुदे, तत्साहचर्याद्रुगपि गुद एव बोद्धव्या ॥ ४३ ॥

अथ वातातिसारस्य चिकित्सामाह—

वचा चातिविषा मुस्तं बीजानि कुटजस्य च ।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातीसारशान्तये ॥ ४४ ॥

अथ पित्तातिसारस्य लक्षणमाह—

पित्तात्पीतं शकृद्रक्तं दुर्गन्धि हरितं द्रुतम् ।
गुदपाकतृषामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते ॥ ४५ ॥

अथ पित्तातिसारस्य चिकित्सा ।

तत्र बिल्वादिक्वाथमाह—

बिल्वशक्रयवाम्भोदबालकातिविषाकृतः ।
कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ४६ ॥

अथ रसाञ्जनादिचूर्णमाह—

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।
धातकीं शृङ्गबेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ४७ ॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुल्बणम् ।
अग्निं सन्दीपयेदेतच्छूलमाशु निवारयेत् ॥ ४८ ॥

अथ पित्तातीसारभेदस्य रक्तातीसारस्य लक्षणसम्प्राप्तिमाह—

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
तदाऽस्य जायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ ४९ ॥

अथ रक्तातिसारचिकित्सा ।

तत्र कुटजदाडिमक्वाथमाह—

वत्सत्वग्दाडिमतरुशलाटुफलसम्भवा त्वक् च ।
त्वग्युगलं पलमानं विपचेदष्टांशसम्मिते तोये ॥ ५० ॥
अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुना पिबेत्पुरुषः ।
रक्तातिसारमुल्बणमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥ ५१ ॥

अथ कुटजादिक्वाथमाह—

कुटजातिविषामुस्तावालकं लोध्रचन्दनम् ।
धातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेषां समाक्षिकम् ॥ ५२ ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलप्रशान्तये ।
कुटजादिकषायोऽयं सर्वातीसारनाशनः ॥ ५३ ॥

अथ तिलकल्कमाह—

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्योऽतीसारनाशनः ॥ ५४ ॥

अथ वत्सकादिक्वाथमाह—

सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सहशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ५५ ॥

अथ कृष्णमृदादिकल्कमाह—

कृष्णमृन्मधुकं लोध्रं कौटजं तण्डुलाम्बुना ।
पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्राहणं परम् ॥ ५६ ॥

अथ गुडबिल्वमाह—

गुडेन भक्षयेद्बिल्वं रक्तातीसारनाशनम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगहरं परम् ॥ ५७ ॥

अथ जम्ब्वादिस्वरसमाह—

जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु कुट्टयेत्पल्लवान्नवान् ।
तत्पीतं मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ५८ ॥

अथ कुटजक्षीरमाह—

निष्काश्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः-
सम्यक् पलद्वितयमम्बुचतुःशरावे ।
तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं-
क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ ५९ ॥
प्रक्षिप्य माषकानष्टौ मधुनस्तत्र शीतले ।
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥ ६० ॥

अथ शतावरीकल्कमाह—

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ६१ ॥

अथ नवनीतावलेहमाह—

गोदुग्धनवनीतं च मधुना सितया सह ।
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतम् ॥ ६२ ॥

अथ चन्दनकल्कमाह—

पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातीसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत ॥ ६३ ॥

*चन्दनमत्र श्वेतचन्दनम् ॥ ६३ ॥

अथ गुददाहपाकव्यथाबहिर्निःसरणभ्रंशोपायानाह—

विरेकैर्बहुभिर्यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकम् ॥ ६४ ॥

*आदिशब्देन लेपादिसंग्रहः ॥ ६४ ॥

पटोलयष्टिमधुकक्काथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनम् ॥ ६५ ॥
दाहे पाके हितं छागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥ ६६ ॥

*गुदस्य दाहपाकयोः ॥ ६६ ॥

अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
स्विन्नमूषकमांसेन तदा संस्वेदयेद् गुदम् ॥ ६७ ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य संभृतस्य तु वारिणा ।
साज्यस्य गोलकं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद् गुदम् ॥ ६८ ॥
गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ।
गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्यान्तः प्रवेशयेत् ॥ ६९ ॥
प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्यामिषेण हि ॥ ७० ॥

*मूषकस्यामिषेण काञ्जिकस्विन्नेन एरण्डपत्रादिस्थापितेन स्वेदयेत् ॥ ७० ॥

शम्बूकमांसं सुस्विन्नं सतैललवणान्वितम् ।
ईषद् घृतेन चाभ्यज्य स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ ७१ ॥
गुदभ्रंशमशेषेण नाशयेत्क्षिप्रमेव च ।
मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक्प्रलेपयेत् ॥
गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥ ७२ ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लक्षारनागरसंयुतम् ।

घृतं विपक्कं पातव्यं गुदभ्रंशगदापहम् ॥ ७३ ॥

*चाङ्गेरी=चतुःपत्री अम्ललोणिका, तस्याः स्वरसः। कोलस्य क्वाथः। दध्यम्लं=दधिरूपमम्लम्। एतत् त्रयं मिलितं घृताच्चतुर्गुणम्। क्षारनागरयोः कल्कम् ॥ ७३ ॥

अथ पद्मिनीपत्रचूर्णमाह—

कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्कराऽन्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ ७४ ॥

*पद्मिनीपत्रं संशोष्य संचूर्ण्य शर्करायुक्तं खादेत्। अयं तु गुदभ्रंशोऽतीसारं विनाऽपि भवति, ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः। अत्र गुदस्य दाहपाकव्यथाप्रसंगाद् भ्रंशोऽपि लिखितः। चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव ॥ ७४ ॥

अथ कफातीसारस्य लक्षणमाह—

श्वेतं स्निग्धं घनं बद्धं शीतलं मन्दवेदनम्।
गौरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्यते शकृत् ॥ ७५ ॥

अथ कफातिसारस्य लक्षणमाह—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम्।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ ७६ ॥

अथ चव्यादिक्वाथमाह—

चव्यं सातिविषामुस्तं बालबिल्वं सनागरम्।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या छर्दिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ ७७ ॥

अथ हिङ्ग्वादिचूर्णमाह—

हिङ्गु सौवर्चलं व्योषमभयाऽतिविषा वचा।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां श्लेष्मातिसारनुत् ॥ ७८ ॥

अथ द्विदोषजातीसारस्य सामान्यचिकित्सामाह—

क्रिमिशत्रुवचाबिल्वपाठाधान्याककट्फलम्।
एषां क्वाथं भिषग्दद्यादतीसारे द्विदोषजे ॥ ७९ ॥
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥ ८० ॥

अथ वातश्लेष्मातिसारस्य चिकित्सामाह—

कट्फलं मधुकं लोध्रं त्वग्दाडिमफलस्य च।

सतण्डुलजलं चूर्णं वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ ८१ ॥

अथ वातपित्तातिसारस्य चिकित्सामाह—

चित्रकातिविषामुस्तं बालबिल्वं सनागरम् ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातपित्तातिसारनुत् ॥ ८२ ॥

अथ पित्तकफातीसारस्य चिकित्सामाह—

मुस्ता सातिविषा मूर्वा वचा च कुटजः समाः ।
एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत् ॥ ८३ ॥

अथ सन्निपातातीसारस्य लक्षणमाह—

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी वर्चः कुर्यान्नेकरूपं तृषाऽऽर्त्तः ।
सर्वोद्भूते सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रैः साध्यो बालवृद्धाबलानाम् ॥ ८४ ॥

अथ सन्निपातातीसारस्य चिकित्सा ।

तत्र पञ्चमूल्यादिक्वाथमाह—

पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बबर्हिष्ठकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥ ८५ ॥
सर्वजं हन्त्यतीसारं ज्वरञ्चापि तथा वमिम् ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं चापि सुदुस्तरम् ॥ ८६ ॥
पञ्चमूली च सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्बलासे च सा योज्या महती मता ॥ ८७ ॥

अथ चतुःसममोदकमाह—

अभया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ॥
चतुःसमेयं गुटिका सर्वातीसारनाशिनी ॥ ८८ ॥
आमातीसारमानाहं सविबन्धं विसूचिकाम् ।
क्रमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्याशु चानलम् ॥ ८९ ॥

अथ कुटजपुटपाकमाह—

तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा चतुःपलमितां जम्बूपत्रेण वेष्टिताम् ॥ ९० ॥
सूत्रेण बद्ध्वा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् ।
लिप्ताञ्च घनपङ्केन निर्दहेद्गोमयाग्निना ॥ ९१ ॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत् ।

ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ ९२ ॥
उक्तः कृष्णात्रिपुत्रेण पुटपाकस्तु कौटजः ।
जयेत्सर्वानतीसारान् रक्तजान्सुचिरोत्थितान् ॥ ९३ ॥

अथ कुटजावलेहमाह—

कुटजत्वक्कृतः क्वाथो वस्त्रपूतो हिमीकृतः ।
स लीढोऽतिविषायुक्तः स्यात् त्रिदोषातिसारनुत् ॥ ९४ ॥
इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन क्वाथादतिविषारजः ।
प्रक्षेपयेच्चतुर्थांशमिति केचिद्वदन्ति हि ॥ ९५ ॥

अथाङ्कोटवटकमाह—

पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दार्वीञ्च तत्समाम् ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ ९६ ॥
छायाशुष्कांश्च तान्कुर्यात्तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय गदिने भिषक् ॥ ९७ ॥
वातपित्तकफोद्भूतान्द्वन्द्वजान्सान्निपातिकान् ।
हन्यात्सर्वानतीसारान्वटकोऽयं प्रयोजितः ॥ ९८ ॥

अथागन्तुजस्य शोकातिसारस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ९९ ॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड् वा निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥१००॥

*अयमर्थः—तैस्तैर्भावैः=बन्धुवित्तक्षयादिभिः । शोचतः=शोकं कुर्वतः । जन्तोः-प्राणिनः । बाष्पोष्मा=बाष्पः=शोकजदेहोष्मणा जनितं नेत्रनासागलादिषु जलं, तेन सहित उष्मा=शोकजं देहतेजः । स कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य=जठराग्निं मन्दीकृत्य, बाष्पसाहित्यादुष्मणाऽपि वह्नेर्मन्दीभाव इति न दोषः । वह्नेर्मन्दीभावादल्पाशनस्येति, जन्तोर्विशेषणम् । ततस्तस्य जन्तो रक्तं क्षोभयेत्=स्वस्थानाच्चालयेदिति संप्राप्तिः । अथ लक्षणम् । तच्च=रक्तम्, अधस्तात्=गुदात् । काकणन्तीप्रकाशम्=गुञ्जाफलसदृशम् । विड्विमिश्रं गन्धवच्च । अविड् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । शोकोत्पन्नोऽतिसारोऽतिमात्रं दुश्चि-

कित्स्यः, शोकापनोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतीकर्त्तुमशक्यत्वात् ; एषोऽतीसारः कष्टसाध्यः कथितः ॥ ९९–१०० ॥

अथागन्तुजस्य भयातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मलं यदा ।
तदाऽतिसार्यते जन्तुः क्षिप्रमुष्णं जलप्लवम् ॥ १०१ ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितम् ।
अभयोपशमाच्छुर्मं यस्मिन्स्यात्स भयात्स्मृतः ॥ १०२ ॥

*प्लवतीति प्लवम्=जले प्लवमानमित्यर्थः । ननु भयातिसारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव । यत आह—भयेन क्षोभिताः=दूषिताः, दोषा मलं दूषयन्ति तन्मलमतिसरति, अत्र पूर्वमेव दोषसम्बन्धः । उच्यते—

*रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ।

*इति वचनाद् भयातिसार आगन्तुज एव । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्तकफाः क्षोभिताः=सञ्चालिताः । अतिसारं जनयन्ति । क्षोभिताः=सञ्चालिताः, न तु दूषिताः । भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भवात् । अतिसर्त्तुं चलिता वातपित्तकफा मलं दूषयन्ति तत्सर्वं वातपित्तकफमलं भयेनैवातिसार्यते । पश्चाद् वातसम्बन्धेन । "भयाद्वायुरिति" वचनात् । अत एव भयातिसारे वातहर्येव क्रिया कथितेति साधुः ॥ १०१—१०२ ॥

अथ शोकातीसारभयातीसारयोश्चिकित्सामाह—

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥ १०३ ॥

*वातातिसारवद्वातातिसारलक्षणयोस्तयोश्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी कर्त्तव्या ॥ १०३ ॥

अथामातीसारस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तो दोषाः कोष्ठे धातुसङ्घान्मलांश्च ।
नानावर्णान्नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ १०४ ॥

*अन्नं भुक्तं तदजीर्णञ्चेति कर्मधारये अन्नाजीर्णं तस्मात्प्रद्रुताः=विमार्गगाः, क्षोभयन्तः=चालयन्तः । "नैकश" इत्यत्र नाकादित्वा-

क्षात्तरविपर्ययः। नन्वामेन दोषा दूष्यन्ते गुर्वादिभक्षणादिभिरिव ते चातिसारमुत्पादयन्ति, न त्वामेनातिसारमुत्पादयन्ति। तेनामातिसारोऽपि दोषज एव किमर्थं पृथगुक्तम्? उच्यते—आमातिसारस्य चिकित्सार्थम्। अतिसारेषु सर्वेष्वेव संग्राहकमौषधमुक्तमामातिसारे तु ग्राहकं निषिद्धम्। यत उक्तम्—

*नामे संग्राहकं दद्यादतिसारे कदा चन।
संगृहीतो बलादामो विकारान्कुरुते बहून्॥ १॥

*बलाद्=भेषजबलाद्, विकारान्=ग्रहण्याध्मानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन्॥ १०४॥

अथामातीसारस्य चिकित्सामाह—

वत्सकातिविषाशुण्ठीबिल्वहिङ्गुयवाम्बुदाः।
चित्रकेण युतः क्वाथ आमातीसारनाशनः॥ १०५॥

अथ शोथातीसारस्य चिकित्सामाह—

शोथघ्नीन्द्रयवौ पाठा श्रीफलातिविषाघनाः।
क्वथिताः सोषणाः पीताः शोथातीसारनाशनाः॥ १०६॥

*शोथघ्नी=पुनर्नवा। ऊषणं=मरिचम्॥ १०६॥

अथ छर्द्यतिसारस्य चिकित्सामाह—

आम्रास्थिमध्यमालूरफलक्काथः समाक्षिकः।
शर्करासहितो हन्याच्छर्द्यतीसारमुल्बणम्॥ १०७॥

*मालूरफलं=बिल्वफलम्॥ १०७॥

कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं तृष्णां दाहं ज्वरं भ्रमम्॥ १०८॥

अथ निःसारकस्य चिकित्सामाह—

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु।
सुतप्तकुप्यक्कथितेन वाऽपि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन॥१०९॥

*निःसारकः=प्रवाहिका "निठाहो"ति लोके। सुतप्तकुप्यक्कथितेन=सुतप्तसुवर्णरजतनिर्वाणक्कथितेन, भुञ्जीत पथ्यमिति शेषः॥१०९॥

अथ विड्क्षयस्य चिकित्सामाह—

दीप्ताग्निर्निःपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत्।

स पिबेत्फाणितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो घृतम् ॥ ११० ॥
बलाविश्वाशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् ।
दीप्ताग्नि पाययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ १११ ॥

अथ बिल्वतैलमाह—

तुलां संकुट्य बिल्वस्य पचेत्पादावशेषितम् ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं श्लक्ष्णपिष्टैरिमैः समैः ॥ ११२ ॥
बिल्वं सधातकीकुष्ठं शुण्ठीरास्नापुनर्नवाः ।
देवदारुवचामुस्तं लोध्रमोचरसान्वितम् ॥ ११३ ॥
एभिर्मृद्वग्निना पक्वं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ।
बिल्वतैलमितिख्यातमत्रिपुत्रेण भाषितम् ॥ ११४ ॥
ग्रहण्यर्शोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुना ॥ ११५ ॥

अथातिसारभेदप्रवाहिकायाः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥११६॥

*अस्यायमर्थः—अहिताशनस्य = अतिशयेन वातलभक्ष्यभोजिनः, प्रवृद्धो वायुः, प्रवाहतः = कण्ठे हृद्बलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः, निचितं = सञ्चितं, बलासं = कफं, मलाक्तं = पुरीषयुक्तम् । अल्पं बहुशः = वारंवारम्, अधस्तात् = गुदान्नुदति । वैद्यास्तां प्रवाहिकां प्रवदन्ति ॥ ११६ ॥

अथ वातादिदोषभेदेन प्रवाहिकालक्षणमाह—

प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।
सशोणिता शोणितसम्भवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥११७॥

*अत्र रूक्षप्रभवा वातजा, स्नेहप्रभवा कफजा-तुशब्दात्तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च ॥ ११७ ॥

तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्वतां च ॥ ११८ ॥

अथ प्रवाहिका चिकित्सा ।

तत्र बिल्वाद्यवलेहमाह—

बिल्वपेशी गुडं लोध्रं तैलं मरिचसंयुतम् ।

लीढ्वा प्रवाहिकाऽऽक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात् ॥११९॥

अथ धातक्यादिमाह—

धातकी बदरीपत्रं कपित्थं रसमाक्षिकम्।
सलोध्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्वाहिकाऽर्दितः॥ १२०॥

*एकतः=प्रत्येकं, दध्ना पिबेदित्यर्थः॥ १२०॥

अथासाध्यातीसारिणां लक्षणमाह—

पक्वजाम्बवसंकाशं यकृत्खण्डनिभं तनु।
घृततैलवसामज्जवेसवारपयोदधि॥ १२१॥
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम्।
कर्बुरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम्॥ १२२॥
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं कुथितं बहु।
तृष्णादाहारुचिश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम्॥ १२३॥
संमूर्च्छाऽरतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदम्।
प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम्॥ १२४॥
असंवृतगुदं क्षीणं शूलाध्मानैरुपद्रुतम्।
गुदे पक्के गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत्॥ १२५॥

*असंवृतगुदं=गुदसंवरणाक्षमम्। गुदे पक्के=गुदपाकारम्भके पित्ते विद्यमानेऽपि, शीतगात्रं=नष्टाग्निं वा॥ १२५॥

श्वासशूलपिपासाऽऽर्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम्।
विशेषेण नरं वृद्धमतिसारो विनाशयेत्॥ १२६॥
शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम्।
छर्दिं मूर्च्छां च हिक्काञ्च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत्॥१२७॥
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः।
पुरीषस्योष्णताऽतीव मरणायातिसारिणः॥ १२८॥
अतिसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि।
मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनम्॥ १२९॥
बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः।
अपि यूनामसाध्यं स्यादतिदुष्टेषु धातुषु॥ १३०॥

अथातिसारमुक्तस्य लक्षणमाह—

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ १३१ ॥

अथातीसारिणो वर्जनीयान्याह—

स्नानावगाहावभ्यङ्गं गुरुस्निग्धादिभोजनम् ।
व्यायाममग्निसन्तापमतिसारी विवर्जयेत् ॥ १३२ ॥

*स्नानमुद्धृतजलेन । अवगाहो नद्यादौ ॥ १३२ ॥

अथ शङ्खपोटलीरसमाह—

प्रत्येकं दशगद्याणाः शुद्धसूतकगन्धयोः ।
विंशतिस्त्रिदिनं खल्वे पिष्ट्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ॥
पश्चादर्कस्य दुग्धेन पिष्ट्वा तां कज्जलीं त्र्यहम् ॥ १३३ ॥
ततो वज्रस्य दुग्धेन पिष्ट्वा तां कज्जलीं त्र्यहम् ।
आर्द्रकं चित्रकं श्वेतं निःसहायञ्च मर्दयेत् ॥ १३४ ॥
पेषयेत्तद्रसैरेवं कज्जलीं तां दिनत्रयम् ।
पीतानाञ्च कपर्दीनां चूर्णं गद्याणविंशतिः ॥ १३५ ॥
विंशतिः शङ्खचूर्णस्य चत्वारिंशाच्च मिश्रितम् ।
त्रिदिनं मर्दयेत्खल्वे पूर्वोक्तेन क्रमेण च ॥ १३६ ॥
त्र्यहमर्कस्य दुग्धेन वज्रीदुग्धेन च त्र्यहम् ।
तन्मध्ये कज्जलीं क्षिप्त्वा चित्रकार्द्ररसेन तु ॥ १३७ ॥
खल्वे पिष्ट्वा द्वयोः कार्या गुट्यो बदरसम्मिताः ।
लिप्त्वा दग्ध्वाऽऽशु चूर्णेन पक्वकुल्हारिकाऽन्तरम् ॥ १३८ ॥
प्रक्षिप्य गुटिकास्तत्र चूर्णलिप्तपिधानकम् ।
दत्त्वा वस्त्रं मृदा लिप्त्वा गर्त्ते हस्तप्रमाणकम् ॥ १३९ ॥
तद्गर्भे कुल्हरीं मुक्त्वा पुटो देयश्च शाणकैः ।
पश्चाच्चित्रकनीरेण स्वाङ्गशीतञ्च पेषयेत् ॥ १४० ॥
गुटिकां पूर्वरीत्यैव कृत्वा देयः पुनः पुटः ।
दग्धानां गुटिकानाञ्च चूर्णं कृत्वाऽथ कूपके ॥ १४१ ॥
क्षेप्यं चैवं हि निष्पन्नो रसोऽयं शङ्खपोटली ।
आमज्वरातिसारे च श्वासे कासे तथैव च ॥ १४२ ॥

श्लेष्मपित्तामवातेषु मन्दाग्नौ ग्रहणीषु च ।
अष्टादशप्रमेहेषु जीर्णे जीर्णबलेषु च ॥ १४३ ॥
द्वात्रिंशन्मरिचैः साकं सघृतं वल्लपञ्चकम् ।
सर्वरोगेषु दातव्यं मरिचाज्यं विना ज्वरे ॥ १४४ ॥
शालयो दधिदुग्धादि भोजनं मधुरं हितम् ।
कट्वम्लक्षारतैलाद्यान्दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४५ ॥
विधिनाऽनेन कर्त्तव्यो रसोऽसौ शङ्खपोटली ।
क्रमेण विनिवर्त्तन्ते प्रोक्तरोगा न संशयः ॥ १४६ ॥

अथ विजयाऽवलेहमाह--

त्रैलोक्यविजयाजातीफले तुल्ये कलिङ्गकम् ।
गृहीत्वा द्विगुणं श्रेष्ठो लेहः सर्वातिसारनुत् ॥ १४७ ॥

अथातिविषाऽवलेहमाह-

बिल्वमोचरसलोध्रधातकीपुष्पचूतफलबीजसंयुता ।
नाशयेदतिविषाऽवलेहिका सिन्धुवेगमपि दुर्धरं ध्रुवम् ॥१४८॥

इति द्वितीयोऽतिसाराधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयो ज्वरातिसाराधिकारः ३ ।

तत्र ज्वरातिसारस्य निदानाकथने हेतुमाह—

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक्पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥ १ ॥

अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह—

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत्पृथक्पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्यमन्योऽन्यं वर्धयेद्यतः ॥ २ ॥

*अयमभिप्रायः—ज्वरहरमनुलोमनं भवति, अतिसारहरं स्तम्भनं भवति, अतः परस्परविरुद्धत्वात्पृथगुक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्यम् । यत आह—

*अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योऽन्यम् ॥ १ ॥ इति ॥२॥

अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ ३ ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा नचान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत्पाचयेत्तथा शमयेत् ॥ ४ ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
उत्पलषष्ठकसिद्धं लाजामण्डादिकं सकलम् ॥ ५ ॥

अथोत्पलषष्ठकक्काथमाह—

पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारयोर्वाऽपि पिबेत्साम्लं शृतं नरः ॥ ६ ॥

*अत्र लाजमण्डाद्यपेक्षया वाशब्दः । अतीसारे पुरीषातिप्रवृत्त्याऽम्लत्वञ्च दाडिमरसादिना कर्त्तव्यम् ॥ ६ ॥

अथ कणाऽऽदिक्वाथमाह—

कणाकरिकणालाजक्काथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णामाशु विनाशयेत् ॥ ७ ॥

अथ नागरादिक्वाथमाह—

नागरातिविषामुस्ताऽमृताभूनिम्बवत्सकैः ।
क्काथः सर्वज्वरान्हन्ति चातिसारं सुदारुणम् ॥ ८ ॥

अथ बृहद्गुडूच्यादिक्वाथमाह—

गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ॥ ९ ॥
पिबेत्कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारनाशनम् ।
हृल्लासारुचितृड्दाहवमीनाञ्च निवृत्तये ॥ १० ॥

अथोत्पलादिचूर्णमाह—

उत्पलं दाडिमत्वक्च पद्मकेशरमेव च ।
पीतं तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ११ ॥

अथ बिल्वादिक्वाथमाह—

बिल्वबालकभूनिम्बगुडूचीमुस्तवत्सकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारनाशनः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीयं नागरादिक्वाथमाह—

नागरातिविषाबिल्वगुडूचीमुस्तवत्सकैः ।

कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारनाशनः ॥ १३ ॥

अथ दशमूलीक्वाथमाह—

दशमूलीकषायेण विश्वामक्षसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ १४ ॥

इति तृतीयो ज्वरातिसाराधिकारः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थो ग्रहणीरोगाधिकारः ४ ।

तत्र ग्रहणीरोगस्य सम्प्राप्तिमाह—

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥ १ ॥

*अपिशब्दादजातातिसारस्यापि ग्रहणीरोगः स्यात् ॥ १ ॥

अथ ग्रहणीस्वरूपमाह—

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं त्यजति चाप्यधः ॥ २ ॥

*ग्रहणी अग्निधरा कला । यत आह—चरकोऽग्न्येति ॥ २ ॥

अथ सुश्रुतेऽपि—

षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साऽभिधीयते ।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ॥ ३ ॥
तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ।
तस्मात्कार्यः परीहारो ह्यतिसारे विरिक्तवत् ॥ ४ ॥

*विरिक्तवत् = विरिक्तेनेव ॥ ४ ॥

अथ ग्रहणीरोगस्य संख्यापूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यन्तमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ५ ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ६ ॥

*अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः, ग्रहण्यान्तु बद्धस्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ ६ ॥

अथ वातोत्पन्नग्रहण्या निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ७ ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदम् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥ ८ ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥ ९ ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥ १० ॥
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ११ ॥
चिराद् दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १२ ॥

*प्रमितम् = अल्पपरिमितम्, गदं = ग्रहणीगदम् । शुक्तपाकम् = अम्लपाकम् ॥ ७—१२ ॥

अथ पित्तजग्रहण्या निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

कटुतिक्तविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ १३ ॥
सोऽजीर्णं पीतनीलाभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
अत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृषार्दितः ॥ १४ ॥

*आप्लावयद् = मज्जयत् । ननु पित्तमग्निगुणयुक्तं तत्कथमग्निं हन्तीत्याह—जलं तप्तमिवानलमिति । यथा—अग्निगुणयुक्तमपि तप्तं जलमनलं हन्ति तथा पित्तमपि हन्ति । सार्यते = अत्र पित्तेनेति कर्तृपदमध्याहरणीयम् ॥ १३—१४ ॥

अथ कफोत्पन्नग्रहण्या निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वपाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १५ ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥ १६ ॥
हृदयं मन्यते स्तब्धमुदरं स्तिमितं गुरु ।
तुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १७ ॥
भिन्नामश्लेष्मसंश्लिष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥ १८ ॥

*भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्=भुक्तेत्यत्राध्यवसितादित्वात्कर्त्रर्थे क्तः । तेन भुक्तवतः सद्यः शयनादित्यर्थः । आस्योपदेहः=मुखस्य कफेन लिप्तत्वम् । स्तिमितं=विबद्धं, निश्चलमिति यावत् । स्त्रीषु, अहर्षणं=रिरंसाया अभावः । भिन्नं=स्फुटितम् , आमम्=अपक्वं-श्लेष्मसंश्लिष्टं तत एव गुरु वर्चः=पुरीषं तस्य प्रवृत्तिः ॥ १५-१८ ॥

अथ त्रिदोषोत्पन्नग्रहण्या निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहणीरोगभेदं संग्रहणीरोगमाह—

द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ।
आमं बहु सुपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥ २० ॥
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यञ्चापि विमुञ्चति ।
अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ॥ २१ ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं च गच्छति ।
दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥ २२ ॥
सा भवेदामवातेन संग्रहाद् ग्रहणी मता ॥ २३ ॥

*स्निग्धं=स्नेहसदृशम् । दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं च गच्छतीति व्याधेरेव प्रभावः ॥ २०-२३ ॥

अथ ग्रहणीरोगभेदाख्यं घटीयन्त्रमाह—

प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ २४ ॥

*प्रसुप्तिः=प्रकर्षेण शयनम् । तथा जलघटीध्वनिः=अधोमुखीकृताया जलघट्या जलनिःसरणे यथा ध्वनिस्तथा मलनिर्गमसमये भ-

वति । यदा गदोऽयं देहं व्याप्नोति तदा तस्य जीवितं गच्छति ॥२४॥

अथ सामान्यतो ग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह—

ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदाऽतीसारभेषजैः ॥ २५ ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतिसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ २६ ॥
पेयाऽऽदि पटु लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥ २७ ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत्संवर्त्तयत्यपि ॥ २८ ॥

*संवर्त्तयति=घनीकरोति ॥ २८ ॥

अथ तक्रप्रसङ्गाद् दधिगुणानाह ।

तत्र गोदधिगुणानाह—

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्पवनापहम् ।
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ २९ ॥

अथ माहिषदधिगुणानाह—

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषणम् ॥ ३० ॥

अथाजादधिगुणानाह—

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ ३१ ॥

*उत्तमं ग्राहि=ग्रहण्यामतिश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ तक्रभेदानाह—

तक्रन्तु घोलं मथितोदश्विच्चक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ॥ ३२ ॥
ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥ ३३ ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।

उदश्वित्कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥ ३४ ॥

अथ तक्रगुणानाह—

तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ ३५ ॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥ ३६ ॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात्सद्यस्कं त्वविदाहि च ।
किञ्च स्वादुविपाकं च अन्ते पित्तप्रकोपणम् ॥ ३७ ॥
कषायोष्णविकासित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ॥ ३८ ॥

अथ निःसारितघृतादितक्रगुणानाह—

समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफावहम् ।
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिबलप्रदम् ॥ ३९ ॥

*उद्धृतस्नेहस्य स्तोकोद्धृतस्नेहस्यानुद्धृतस्नेहस्य तक्रस्य गुणाः—समुद्धृतेति ॥ ३९ ॥

अथ रोगविशेषे तक्रविशेषानाह—

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम ॥ ४० ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥ ४१ ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ॥ ४२ ॥

अथ पक्वापक्वतक्रगुणानाह—

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥ ४३ ॥

अथ तक्रस्य निषेधविषयानाह—

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४४ ॥

अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षमाह—

न तक्रसेवी व्यथते कदा चिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।

यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ ४५ ॥

अथ षड्यूषणमाह—

मृद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात्षड्यूषणमितीरितम् ॥ ४६ ॥

*रसं = लघु ग्राहि मांसरसम् ॥ इति षड्यूषणः ॥ ४६ ॥

अथ लाईचूर्णमाह—

कर्षं गन्धकमर्द्धपारदमुभे कुर्याच्छुभां कज्जलीं-
म्यक्षं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्वार्द्धभङ्गाऽन्वितं-
खादेट्टङ्कमितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रेण बिल्वेन वा ॥ ४७ ॥

अथ जातीफलादिचूर्णमाह—

जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥ ४८ ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागं विचूर्णितैः ॥ ४९ ॥
यावन्त्येतानि सर्वाणि दद्याद्भङ्गाञ्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमं कृत्वा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥ ५० ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना प्लावितं जनः ।
नाशयेद् ग्रहणीं कासं क्षयकासमरोचकम् ॥ ५१ ॥

अथ चित्रकादिवटिकामाह—

चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारो लवणपञ्चकम् ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदा च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ५२ ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्वा दाडिमस्य च ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ ५३ ॥

*अजमोदा = यवानिका ॥ ५२-५३ ॥

अथ बिल्वकल्कमाह—

श्रीफलशलाटुमज्जा नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ ५४ ॥

*श्रीफलशलाटु = बिल्वस्यामं फलम् । गुडभागद्वयम् ॥ ५४ ॥

अथ वार्त्ताकुगुटिकामाह—

चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुडवं चार्कमूलाद्बिल्वं तथाऽनलात् ॥ ५५ ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनान्तरे ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ।
कासं श्वासं तथाऽर्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥ ५६ ॥

अथ मुस्तकादिचूर्णमाह—

मुस्तकातिविषाबिल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्वजां जयेत् ॥ ५७ ॥

*कौटजः = इन्द्रयवः ॥ ५७ ॥

अथ सर्जरसचूर्णमाह—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ ५८ ॥

अथ बिल्वादिसिद्धाजादुग्धगुणानाह—

बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयं ना ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं-
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५९ ॥

अथ कल्याणगुडमाह—

प्रस्थत्रयं त्वामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाऽर्द्धतुलां गुडस्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषैः सकृष्णाहपुषाऽजमोदैः ॥ ६० ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानीपाठाऽग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥६१॥
तं भक्षयेदक्षपलप्रमाणं यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥६२॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्याऽऽमयनाशनः स्यात्कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥६३॥
तैले मनाक् त्रिवृद् भृष्ट्वा त्रिफलायाः पलत्रयम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याणपूर्वके ॥ ६४ ॥

अथ महाकल्याणकगुडमाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥ ६५ ॥
त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रोमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ ६६ ॥
आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठी शक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥ ६७ ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुलां तथा ॥ ६८ ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६९ ॥
औदुम्बरं चामलकं बादरञ्च यथाबलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथाऽनलम् ॥ ७० ॥
निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसङ्क्षयम् ॥ ७१ ॥
ज्वरानपि हरेत्सर्वान्कुर्यात्कान्तिं मतिं बलम् ।
पाण्डुरोगाञ्चयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥ ७२ ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥ ७३ ॥

अथ कूष्माण्डकल्याणकगुडमाह—

कूष्माण्डानां सुपक्वानां स्विन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्थं पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ ७४ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥ ७५ ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलञ्चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥ ७६ ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात्पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥ ७७ ॥

तावत्पाकं प्रकुर्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावद्दर्व्याः प्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥ ७८ ॥
औदुम्बरं चामलकं बादरं वा यथाबलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथाऽनलम् ॥ ७९ ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान्कुष्ठानर्शोभगन्दरान् ॥ ८० ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगं गुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ८१ ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुयक्ष्महलीमकान् ।
वातपित्तकफान्सर्वान्दुष्टाञ्छुद्धान्समाचरेत् ॥ ८२ ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्याद्वन्ध्यानामपि पुत्रदः ।
वृष्यो बल्यो बृंहणश्च वयसः स्थापनं तथा ॥ ८३ ॥

अतिसाराधिकारलिखितं
बिल्वतैलञ्चात्र हितम् ।

इति चतुर्थो ग्रहणीरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं मध्यखण्डे प्रथमो भागः ॥ १ ॥

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

भावप्रकाशः

अथ मध्यखण्डम् ।

तत्र

द्वितीयो भागः २ ।

अथ पञ्चमोऽर्शोऽधिकारः ॥ ५ ॥

तत्रार्शसां सन्निकृष्टानि निदानान्याह—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद् गुदवलित्रये ॥ १ ॥

*केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते, तन्मतमाश्रित्याह—शोणितादिति । सहजानि=शरीरे सहजातानि । संख्यां चाह—षट्प्रकाराणीति । गुदवलित्रये=सार्द्धं चतुरङ्गुलं गुदस्य मानम् । तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्युपरि सन्ति । तासां नामानि—प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धकाङ्गुलमाना द्वितीया, तृतीया च तावती ॥ उक्तञ्च—

*अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ॥
गुदौष्ठादङ्गुलञ्चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ।
सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिते ॥ १ ॥ इति ॥१॥

अथ वातार्शसां विप्रकृष्टनिदानमाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ २ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः॥ ३ ॥

*प्रमितं=परिमितं, तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणम्। पैष्टिकादिमृदुमद्यस्य वातशमकत्वात्। आतपस्तूष्णवीर्योद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपे हेतुर्वातार्शसाम्। ननु अर्शांसि सर्वाणि त्रिदोषजानि यत आह—

*पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम्।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे॥ २॥

*तथा कथं वातार्शसामिति? उच्यते—तत्तदाधिक्याद्व्यपदेशभेद इति न दोषः। अत एवाग्रे वक्ष्यते वातोल्वणानामिति। तथा च चरकः—

*अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः॥
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम्॥ ३॥ इति॥ २–३॥

अथ पित्तार्शसां विप्रकृष्टं निदानमाह—

कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम्॥ ४॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वं पानान्नभोजनम्।
पित्तोल्वणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम्॥ ५॥

*उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यम्, उष्णपानभोजनस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। अग्न्यातपप्रभाः=अग्न्यातपयोः प्रभा तेजः, अथ वा अग्न्यातपेतरतेजस्विद्रव्यस्य तेजो दीप्तिः=प्रभा। अशिशिरो देशो मरुरिति, शरद् ग्रीष्मश्च कालः। क्रोधः=कोपः। असूयनं=परसम्पत्तौ द्वेषः। प्रकोपे=उत्पत्तौ॥ ४—५॥

अथ कफार्शसां विप्रकृष्टनिदानमाह—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्याऽऽसनसुखे रतिः॥ ६॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम्।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम्॥ ७॥

अथ द्विदोषत्रिदोषार्शसां विप्रकृष्टनिदानमाह—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वोल्वणानि च।
सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समम्॥ ८॥

*जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषानि। तेषामर्शसां सर्वो-हेतुः=पृथग्वातपित्तकफार्शोहेतुः। त्रिदोषार्शोलक्षणं श्वासरुजाविबन्धैः सहजार्शोभिः समम्। ननु त्रिदोषाणामिति विशेषणं व्यर्थम्। यतः सर्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः। उक्तं च—

द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत्॥ ४॥ इति॥

*युक्तिमप्याह—"स्वकारणाद् बद्धो वायुः शैत्यात्कफं लाघवात् तेजोरूपं पित्तं बर्द्धयते, तथा पित्तं कटुत्वाद् वातं द्रवत्वात् कफं बर्द्धयते, कफश्च शैत्याद् वायुं द्रवत्वात्पित्तं बर्धयते" इति। उच्यते—यत्र स्वस्वकारणात्त्रयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेश इति न दोषः॥ ८॥

अथार्शसां पूर्वरूपमाह—

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता॥ ९॥
ग्रहणीदोषपार्श्वार्त्तिप्रशङ्का चोदरस्य च।
पूर्वरूपं विनिर्दिष्टमर्शसामभिवृद्धये॥ १०॥

अथार्शसां सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन्।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि ताञ्जगुः॥ ११॥

*त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसमाश्रितं रक्तमपि गृह्यते, किञ्चित्साधारणरक्तस्रावणोपदेशात्। अपानं=गुह्यदेशः। आदिशब्देन नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्वन्ति॥ ११॥

अथ वातार्शोलक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमाऽन्विताः।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः॥१२॥
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः।
बिम्बीकर्कन्धुखर्जूरकर्कोटीफलसन्निभाः॥ १३॥
के चित्कदम्बपुष्पाभाः के चित्सिद्धार्थकोपमाः।

शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्रोगारोचकप्रदाः ।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रुक्फेनपिच्छाऽनुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

*बह्वनिलाः=वातोल्वणाः । गुदाङ्कुराः=अर्शांसि । चिमिचिमाऽन्विताः=चिमिचिमा व्यथाविशेषः "चरचरा" इति लोके, तदन्विताः। श्यावारुणाः=श्यावा धूम्रवर्णाः, अरुणवर्णा वा । स्तब्धाः=कठिनाः। विशदाः=अपिच्छिलाः । परुषाः=गोजिह्वावत्खरस्पर्शाः । खराः=कर्कशाः । कर्कोटीफलवत्सूक्ष्मानेककण्टकचिताः । बिम्ब्यादिफलसन्निभा आकृत्या । अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं केचित् केचिदिति पदं प्रति सम्बन्धनीयम् । कदम्बपुष्पाभाः=स्थिरानेकसूक्ष्मशिखराः । सिद्धार्थकोपमाः=पीतसूक्ष्मपिडकाचिताः । "तैरार्त्त" इत्यर्शोभिः पीडितः । "तैरार्त्तो विबद्धमुपवेश्यत" इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मता, आर्षत्वाद् । ग्रथितं=मलगुटिकाग्रन्थितविड्वर्त्तिरूपम् । पिच्छा=पिच्छिलो द्रवभागः । विबद्धं=संहतम् । विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्ति । उपवेश्यते=त्याज्यते । तत एव=वातार्शस एव । गुल्मादीनां सम्भवः । अष्ठीला=नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्घातव्याधिविशेषः ॥ १२—१७ ॥

अथ पित्तार्शोलक्षणमाह—

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १८ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छाऽरतिमोहदाः ॥ १९ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २० ॥

*तनु=अघनम् । श्लथाः=लम्बिनः । सन्निभा आकृत्या । पाको गुदस्य । सोष्माणः=उष्णस्पर्शाः । हरिच्छाकवर्णम् । पीतं=हरितालवर्णम् । हारिद्रं=हरिद्रावर्णम् । आदिशब्दान्मलमूत्रपुरीषाणां ग्रहणम् ॥ १८—२० ॥

अथ पित्तोत्तरभेदरक्तार्शोलक्षणमाह—

रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ २१ ॥
तेऽत्यर्थ दुष्टमुष्णं च गाढविट्कप्रपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ २२ ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ २३ ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते ।
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ॥ २४ ॥
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥ २५ ॥
शिथिलं श्वेतपीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ॥ २६ ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ २७ ॥

*गुदे कीलाः=अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः=पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररोहसदृशाः । दुःखैः=रोगैस्त्वक्पारुष्याम्बुशीतप्रार्थनाऽऽदिभिः । कलुषेन्द्रियः=व्याकुलसर्वेन्द्रियः । रक्तस्यापि वातोल्वणस्य लक्षणमाह—असृगर्शसां=रक्तार्शसाम् । तत्र=रक्तार्शसि । अनुबन्धः=उल्बणत्वम् । रूक्षं रूक्षयतीति रूक्षणम्=रूक्षद्रव्यम् । पित्तोल्वणस्य तु लक्षणम्—

"रक्तोल्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः" ।
इत्यादिनैवोक्तं रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ २१—२७ ॥

अथ कफोल्वणार्शोलक्षणमाह—

श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः॥ २८॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूवाढ्याः स्पर्शनप्रियाः।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः॥ २९॥
वङ्क्षणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः।
सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः॥ ३०॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः॥ ३१॥
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः॥ ३२॥

*उत्सन्नाः=उन्नताः। उपचिताः=स्थूलाः। स्निग्धाः=स्नेहाभ्यक्ताः। स्थिराः=निश्चलाः। पिच्छिलाः कफोल्वणत्वात्। स्तिमिताः=आर्द्रचर्मावगुण्ठिता इव। श्लक्ष्णाः=मणिवन्मसृणाः। करीरो=वंशाङ्कुरः। पनसास्थिगोस्तनास्तदाकृतयः। वङ्क्षणानाहिनः=वङ्क्षणयोरानाहकारिणः। पाय्वादिष्वाकर्षणवत्पीडाकारिणः। कृच्छ्रं=मूत्रकृच्छ्रम्। शिरोजाड्यं=शिरोभागे शीताक्रान्तत्वमिव। क्लैब्यं=स्त्रीष्वनिच्छा। अत्र छर्दिःशब्दः सान्त आर्षत्वात्। आमप्रायविकारदाः=आमबहुला व्याधयोऽतीसारग्रहण्यादयस्तान् ददति॥२८-३२॥

अथ द्वन्द्वजार्शोलक्षणमाह—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वोल्वणानि च॥ ३३॥

अथ त्रिदोषोल्वणस्वाभाविकार्शोलक्षणमाह—

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च॥ ३४॥

*सर्वलक्षणैः=वातपित्तकफार्शोलक्षणैः प्रागुक्तैः। सर्वात्मकान्यर्शांस्याहुः। तथा तैरेव लक्षणैः सहजान्यर्शांस्याहुः॥ ३४॥

अथान्यग्रन्थोक्तस्वाभाविकार्शोऽन्यलक्षणमाह—

अर्शांसि सहजातानि दारुणानि भवन्ति हि।
दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्यरुणानि च॥
अन्तर्मुखाणि तैरार्त्तः क्षीणः क्षीणस्वरो भवेत्।

क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्ततविग्रहः ॥ ३५ ॥
अल्पप्रजः क्रोधशीलो भग्नकांस्यस्वनान्वितः ।
शिरोदृक्कर्णनासासु रोगी हृल्लेपसेकवान् ॥ ३६ ॥

अथ सुखसाध्यार्शोलक्षणमाह—

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्वणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ३७ ॥

*बाह्यायां वलौ=संवरण्याम् । न चिरोत्पतितानि=अतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि मिलितानि सुखसाध्यत्वबोधकानि॥३७॥

अथ कष्टसाध्यार्शोलक्षणमाह—

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३८ ॥

*द्वितीयायां वलौ=विसर्जन्याम् । परिसंवत्सराणि=परिगतःसंवत्सरो येषां तान्यतीतसंवत्सराणीति यावत् । एतानि प्रत्येकं कष्टसाध्यलक्षणानि ॥ ३८ ॥

अथासाध्यार्शोलक्षणमाह—

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ३९ ॥

*अभ्यन्तरां वलिं=प्रवाहणीम् । एतान्यपि प्रत्येकमसाध्यानि लक्षणानि ॥ ३९ ॥

अथ याप्यार्शोलक्षणमाह—

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

*यद्यायुःशेषो वर्त्तते, चिकित्सायाश्चत्वारः पादास्ते यथा—वैद्यवचनकारी धनवानुदारो जितेन्द्रियो रोगी । शस्त्रकर्मणि कुशलो वैद्यः । अनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । नवरसवीर्यादिकमौषधम् । एषां समन्वये=समागमे । अतिदीप्तकायाग्नेः=पुरुषस्य, तानि=अर्शांसि, याप्यन्ते चिकित्सायाम् । अतोऽन्यथा प्रत्याख्येयानि=चिकित्साहीनानीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथार्शोऽधिष्ठमाह—

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।

शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ ४१ ॥

*असाध्यः=सन्निहितमरणो बोध्यः। अर्शसः=अर्शोरोगयुक्तः॥४१॥

हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
तृष्णा गुदास्यपाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४२ ॥

*गुदस्य चास्यमोष्ठदेशस्तस्य पाकः। हृत्पार्श्वशूलादि समस्तं चारिष्टलक्षणम् ॥ ४२ ॥

तृष्णाऽरोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् ।
शोथातीसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४३ ॥

अथ लिङ्गाद्यर्शोलक्षणमाह—

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४४ ॥

*यथास्वं=यथाऽऽत्मीयलक्षणम् । न चात्रोक्तनिदानपूर्वकं सम्प्राप्तिलक्षणं युक्तम् । तत्रार्शसपदन्तु मांसाङ्कुरसाम्यात् । गण्डूपदः=किञ्चुलकः ॥ ४४ ॥

अथ चर्मकीलस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४५ ॥

*अथ मांसाङ्कुरसाम्यादत्राधिकारे चर्मकीलस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—व्यान इति । खरं=कर्कशम् ॥ ४५ ॥

अथ चर्मकीलस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—

वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४६ ॥

*सवर्णता=शरीरसमानवर्णता ॥ ४६ ॥

अथार्शःसामान्यचिकित्सामाह—

यद्वातस्यानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ ४७ ॥

*अर्शसैः=अर्शोरोगयुक्तैः ॥ ४७ ॥

शालिषष्टिकगोधूमयवान्नानि घृतैः सह ।

अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥ ४८ ॥
कान्दैर्वार्त्ताकुमूलजै रसैर्मांसरसेन वा ।
जीवन्त्युपोदिकाशाकैस्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ४९ ॥
अन्यैश्च सृष्टविण्मूत्रमरुद्भिर्वह्निदीपनैः ।
अर्शांसि भिन्नवर्चांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥ ५० ॥
सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
न प्ररोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥ ५१ ॥
तक्राभ्यासोऽर्शसैः कार्यो बलवर्णाग्निवृद्धये ।
स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु सम्यक् सरति तद्रसः ॥ ५२ ॥
तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्णश्च जायते ।
वातश्लेष्मविकाराणां शतञ्च विनिवर्त्तते ॥ ५३ ॥

अथ करञ्जादिचूर्णमाह—

चिरबिल्वाग्निसिन्धूत्थनागरेन्द्रयवारलु ।
तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ ५४ ॥

*चिरबिल्वः=करञ्जः, तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या । अरलुः= शोणाकः ॥ ५४ ॥

अथ रजनीलेपमाह—

लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तु चिकित्सकः ॥ ५५ ॥

अथ पिप्पल्यादिलेपमाह—

पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
सुधादुग्धार्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान्हरेत् ॥ ५६ ॥

अथ हरिद्राऽऽदिलेपमाह—

हरिद्रा जालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितम् ।
एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ ५७ ॥

*जालिनी="कडुतोरई" इति लोके ॥ ५७ ॥

अथ तिलभक्षणमाह—

असितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन च ।
खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति दृढा दन्ता भवन्ति च ॥ ५८ ॥

अथ रुधिरस्रावणमाह—

शस्त्रैर्वाऽथ जलौकोभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।
शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

अथ बृहत्काशीसादितैलमाह—

काशीसं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ।
शिलाभिदश्वमारश्च दन्तीजन्तुघ्नचित्रकम् ॥ ६० ॥
तालकं कुनटी स्वर्णक्षीरी चैतैः पचेद्भिषक् ।
तैलं स्नुह्यर्कपयसा गवां मूत्रं चतुर्गुणम् ॥ ६१ ॥
एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारेणेव पतन्ति हि ॥
क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च सन्दूषयेद्वलिम् ॥ ६२ ॥

*काशीसं="कसीस" इति लोके। लाङ्गली "करिहारी"ति लोके। शिलाभित=पाषाणभेदः। अश्वमारः-"कनेर" इति लोके । स्वर्णक्षीरी-"चोक" इति लोके ॥ ६०-६२ ॥

अथ समशर्करचूर्णमाह—

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यगुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु॥६३॥

*तद्यथा—एलाबीजमत्र सूक्ष्मं ग्राह्यम् । यत आह मदनपालः—

"एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रनुद्"

इत्यादि । तस्या बीजं भाग १, त्वग्भाग २, दलं=पत्रकम् ३, नागं=नागकेशरं । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः—

"नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्" ॥ ५ ॥

इत्यादि । तस्य भागाः ४, मरिचम् ५, पिप्पली ६, शुण्ठी ७, शर्कराभागाः २८, इति समशर्करचूर्णम् ॥ ६३ ॥

अथ विजयचूर्णमाह—

त्रिकत्रयं वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्वयम् ।
चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शक्राह्वा लवणानि च ॥ ६४ ॥
ग्रन्थिबिल्वाजमोदाश्च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६५ ॥

चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
एरण्डतैलयुक्तं वा लिह्याच्चूर्णमिदं नरः ॥ ६६ ॥

*त्रिकत्रयं = त्रिफलात्रिकटुत्रिसुगन्धीनि । क्षारौ = स्वर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च । ग्रन्थिः = पिप्पलीमूलम् । विडालपदकं = कर्षम् ॥ ६४–६६ ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरम् ॥ ६७ ॥
हिक्कां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामलम् ।
आमवातमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिं गुदक्रिमीन् ॥ ६८ ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्त्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान्सर्वानाशु नाशयेत् ॥ ६९ ॥
महाज्वरोपसृष्टानां भूतोपहतचेतसाम् ।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्धि भेषजम् ॥ ७० ॥

अथ लघुशूरणमोदकमाह—

मरिचमहौषधचित्रकशूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ ७१ ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयतीह शूलगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लीपदमर्शांसि विनाशयत्याशु ॥ ७२ ॥

*तद्यथा—मरिचभागः १ । शुण्ठीभागौ २ । चित्रकमूलभागाः ४ । शूरणभागाः ८ । गुडभागाः १५ । ७१–७२ ॥

अथ बृहच्छूरणमोदकमाह—

षोडश शूरणभागा वह्नेरष्टौ महौषधस्यातः ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥ ७३ ॥
त्रिफला कणा समूला तालीसारुष्करक्रिमिघ्नानाम् ।
भागा महौषधसमा दहनांशा तालमूली च ॥ ७४ ॥
भागाः शूरणतुल्या दातव्या वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ ७५ ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामघनैः ।

गुरुवृष्यभोजनरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ ७६ ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि महाशनौ तेन तौ यातौ ॥ ७७ ॥
अग्निबलवर्णहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाऽप्यर्शसामेषः ॥ ७८ ॥
श्वयथुश्लीपदगदहृद् ग्रहणीं च कफानिलोद्भूताम् ।
नाशयति वलीपलितं मेधां कुरुते जराञ्च हरेत् ॥ ७९ ॥
हिक्कां कासं श्वासं च राजरोगं प्रमेहांश्च ।
प्लीहानं च तथोग्रं हन्त्याशु रसायनं पुंसाम् ॥ ८० ॥

*एषां भागा यथा—शूरण भाग १६। चीता भाग ८। शुण्ठी-भाग ४। मरिचभाग २। हर्रै, बहेरा, आमला। पीपरि। पीपरा-मूल। तालीश। भिलावा-तदसह्यत्वे रक्तचन्दनम्। विडङ्ग प्रत्येक भाग ४। तालमूली भाग ८। विधारा भाग १६। तज भाग १। इलायची छोटी बीज भाग १। गुड भाग १७६॥ ७३-८०॥

अथ बाहुशालगुडमाह—

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी ।
गवाक्षी मुस्तविश्वाऽब्दविडङ्गानि हरीतकी ॥ ८१ ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरणस्य तु षोडश ॥ ८२ ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
पूतन्तु तं रसं भूयः क्वाथ्येभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ ८३ ॥
मेलयित्वा पचेत्तावद्यावद्दर्वीप्रलेपनम् ।
अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ८४ ॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान्द्विपलांशिकान् ।
पलात्वङ्मरिचं चापि नागाह्वञ्चापि षट्पलम् ॥ ८५ ॥

*तेजोवती="तेजवल्कल" इति। कन्दः=शूरणः ॥ ८५ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशिनः ॥ ८६ ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्यपि ।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ ८७ ॥
दीपयेदनलं मन्दं यदमाणं-चापकर्षति ।
आढ्यवाते प्रतिश्याये पीनसे च हितो मतः ॥ ८८ ॥
भवन्त्यनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।
दीर्घायुषः प्रजनना बलीपलितवर्जिताः ॥ ८९ ॥
गुडः श्रीबाहुशालोऽयं रसायनवरो मतः ।
दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रशः ॥ ९० ॥
यावद्दर्वीप्रलेपः स्याद् गुडो वा तन्तुमान् भवेत् ।
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः ॥ ९१ ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यति ।
एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ॥ ९२ ॥
सार्द्धं पलं पलं चार्द्धं भक्षयेद् गुडखण्डयोः ।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा ॥ ९३ ॥

अथ तिलादिमोदकमाह—

तिलभल्लातकैः पथ्या गुडश्चेति समांशकैः ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ ९४ ॥

अथ सगुडाभयामाह—

पित्तश्लेष्मप्रशमनी कण्डूकुक्षिरुजापहा ।
गुदजान्नाशयत्याशु भक्षिता सगुडाऽभया ॥ ९५ ॥

अथ शङ्करलौहमाह—

प्रणम्य शङ्करं रुद्रं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
जीवितारोग्यमन्विच्छन्नारदोऽपृच्छदीश्वरम् ॥ ९६ ॥
सुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षाराग्निभिर्विना ।
चिकित्सामर्शसां नॄणां कारुण्याद्वक्तुमर्हसि ॥ ९७ ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥ ९८ ॥
पाण्डयवज्रादिलोहानामाद्यायान्यतमं शुभम् ।

कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनट्या माक्षिकेण च ॥ ९९ ॥
पत्तूरमूलकल्केन लिम्पेद्रसयुतेन च ।
वह्नौ निक्षिप्य विधिवत्साराङ्गारेण निर्द्धमेत् ॥ १०० ॥

*कुनटी=मनःशिला । माक्षिकं=सुवर्णमाक्षिकम् । पत्तूरः="पटकार" इति लोके । रसः=पारदः । सारः=काष्ठसारः ॥९९-१००॥

ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन च ।
ततो विज्ञाय गलितं शङ्कुनोर्ध्वं समुच्छ्रयेत् ॥ १०१ ॥
त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य तु निर्द्धमेत ।
न सम्यग्गालितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ १०२ ॥
ध्मातं निर्वापयेत्तस्मिंल्लोहं तत्त्रिफलारसे ।
यल्लोहं न मृतं तत्तु पाच्यं भूयोऽपि पूर्ववत् ॥ १०३ ॥
मारणान्न मृतं यच्च तत्त्यक्तव्यमलोहवत् ।
ततः संशोष्य विधिवच्चूर्णयेल्लोहभाजने ॥ १०४ ॥
लोहेन च तथा पिष्याद्दृषदा सूक्ष्मचूर्णितम् ।
कृत्वा लोहमये पात्रे मार्दे वा लिप्तरन्ध्रके ॥ १०५ ॥
रसैः पङ्कोपमं कृत्वा तं पचेद्गोमयाग्निना ।
पुटानि क्रमतो दद्यात्पृथगेभिर्विधानतः ॥ १०६ ॥
त्रिफलाऽऽर्द्रकभृङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ।
मानकन्दकभल्लातवह्नीनां शूरणस्य च ॥ १०७ ॥

*भृङ्गः=भङ्गरिआ । केशराजः="केशराग"इति ॥ १०७ ॥

हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ।
पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात्षोडशिकं पलम् ॥ १०८ ॥
तन्मात्रं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ।
अष्टभागावशेषे तु रसे तस्याः पचेद् बुधः ॥ १०९ ॥
अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लौहभाजने ।
ताम्रे वा लोहदर्व्या तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ॥ ११० ॥
ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्ध्वं च सर्पिषि ।
मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमन्यतः ॥ १११ ॥

आरम्भे तद्विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ।
घृतभ्रामरसंयुक्तं विलिह्याद्रक्तिकाक्रमात् ॥ ११२ ॥
*द्वादशरक्तिकापर्यन्तं यथाऽग्निबलं खादेत् ॥ ११२ ॥
बर्द्धमानानुपानञ्च गव्यक्षीरोत्तमं मतम् ।
गव्याभावे त्वजायाश्च स्निग्धवृष्यादिभोजनम् ॥ ११३ ॥
सद्यो वह्निकरञ्चैव भस्मकञ्च नियच्छति ।
हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमज्वरम् ॥ ११४ ॥
गुल्माक्षिपाण्डुरोगांश्च निद्राऽऽलस्यमरोचकम् ।
शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपबाहुकम् ॥ ११५ ॥
श्वयथुं रुधिरस्रावं दुर्नामानं विशेषतः ।
बलकृद् बृंहणञ्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ॥ ११६ ॥
शरीरलाघवकरमारोग्यपुष्टिबर्द्धनम् ।
आयुष्यं श्रीकरञ्चैव बलतेजस्करं शुभम् ॥ ११७ ॥
सश्रीकं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।
दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ॥ ११८ ॥
अनेनार्शांसि दह्यन्ते तथा तूलञ्च वह्निना ।
सौकुमार्याल्पकायत्वान्मद्यसेवी यदा नरः ॥ ११९ ॥
जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् ।
लावतित्तिरिवर्त्तीरमयूरशशकादयः ॥ १२० ॥
चटकः कलविङ्कश्च वर्त्तका हरितालकः ।
श्येनकश्च बृहल्लावो वनविष्किरकादयः ॥
पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभम् ॥ १२१ ॥

*वर्त्तीरः="वगेर"इति लोके । चटको=वनचटकः । कलविङ्को-गृहचटकः । वर्त्तका="बटेर" इति लोके । हरितालकः="हारिल" इति लोके । विष्किराः=वर्त्तकादयः ॥ १२०-१२१ ॥

मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
मत्स्यराजा इति प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥ १२२ ॥
वृन्ताकस्य फलं शस्तं पटोलं बृहतीफलम् ।

प्रलम्बा भीरुवेत्राग्रताडकं तण्डुलीयकम् ॥ १२३ ॥

*प्रलम्बा=लम्बालाबुः। भीरुः=शतावरी। पत्रम्=पत्रशाकम्। ताडकं=देवदाली, "अकरकरे"ति लोके। तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः—

*"जीमूतको देवताडो वृत्तकोशी गरागरी।
प्रोक्ताऽऽखुविषहा वेणी देवदाली च ताडकः॥
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोथपाण्डुताः।
नाशयेत्" ॥ ७ ॥ इत्यादि ॥ १२३ ॥

वास्तूकं धान्यशाकञ्च चित्रकं करमर्दकम्।
नालिकेरञ्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ॥ १२४ ॥

*चक्रमर्दकं=चकवडशाकम् ॥ १२४ ॥

शृङ्गाटकञ्च पक्वाम्रं द्राक्षातालफलानि च।
जातिकोशं लवङ्गं च पूगं ताम्बूलपत्रकम् ॥ १२५ ॥
हितान्येतानि वस्तूनि लोहमेतत्समश्नताम्।
नाश्नीयाल्लकुचं कोलकर्कन्धुबदराणि च ॥ १२६ ॥

*कोलं=क्षुद्रबदरम्। कर्कन्धु=बृहद्बदरम् ॥ १२६ ॥

जम्बीरं बीजपूरञ्च तिन्तिडी करमर्दकम्।
आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुण्ड्काणि च ॥ १२७ ॥
हंससारसदात्यूहचाषक्रौञ्चबलाकिकाः।
मानकन्दं कसेरूणि कतजञ्च कलिङ्गकम् ॥ १२८ ॥

*दात्यूहः=नीलकण्ठः, चाषः=[डाकु], कलिङ्गकम् [तरबूज] ॥ १२८ ॥

कूष्माण्डकञ्च कर्कोटं क्रमुकञ्च विशेषतः।
कटुकं कालशाकञ्च कुण्टुरुः क टी तथा ॥ १२९ ॥
ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥ १३० ॥
शङ्करेण समाख्यातो यक्षराजानुकम्पया।
जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ १३१ ॥
स्थानाच्चलति मेरुश्च पृथ्वी पर्येति वायुना।

पतन्ति चन्द्रतारांश्च मिथ्या चेदिदमब्रुवम् ॥ १३२ ॥
ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
वर्जनीयाः स्वधर्मेण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥ १३३ ॥
मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरसलीढं चिरस्थितं घर्मे ।
द्रावयति लोहदोषान्वह्निर्नवनीतपिण्डमिव ॥ १३४ ॥
*मुनिरत्रागस्त्यः ॥ १३४ ॥
काले मलप्रवृत्तिर्लाघवमुदरे विशुद्धिरुद्गारे ।
अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ १३५ ॥
क्रिमिरिपुचूर्णं लीढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
क्षपयत्यचिरान्नियतं लोहाजीर्णोद्भवं शूलम् ॥ १३६ ॥
*वङ्गसेनस्य=अगस्तेः ॥ १३६ ॥
भवेद्यद्यतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा तु तं जयेत् ।
गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं वृद्धिरस्य भयप्रदा ॥ १३७ ॥
*शङ्करप्रणीतं लोहम् । इति सामान्याः क्रिया ॥ १३७ ॥

अथ रक्तार्शश्चिकित्सामाह ।

रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निःसृते न स्युः शूलानाहास्रगामयाः ॥ १३८ ॥

अथ चन्दनादिक्वाथमाह—

चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क्वथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ १३९ ॥
*चन्दनमत्र रक्तम् । नागरमत्र मुस्तकम् ॥ १३९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्केशरनवनीतशर्कराऽभ्यासात् ॥
दधिसरमथिताभ्यासाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥१४०॥
* दधिसरः=यो दध्नस्तूपरिभागो घनस्नेहयुतः सरः ।
मथितं=सररहितं निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ॥ १४० ॥
सपद्मकेशरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिहन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शसि सुखी भवेत् ॥ १४१ ॥
पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्गाढकीमसूराणाम् ।

ओदनमद्यादम्लैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥
शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैरेणमांसैश्च ॥ १४२ ॥
*ओदनमद्यादम्लैरीषत्सुगन्धैश्च ॥ १४२ ॥

अथ समङ्गाऽऽदिदुग्धमाह—

समङ्गोत्पलमोचाकतिरीटोत्पलचन्दनैः ।
सिद्धं छागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितात्मके ॥ १४४ ॥
*समङ्गा=लज्जालुः । मोचाको=मोचरसः । तिरीटो=लोध्रः । चन्दनं=रक्तम् ॥ १४४ ॥

अथ क्षारसूत्रमाह—

भावितं रजनीचूर्णं स्नुहीक्षीरैः पुनःपुनः ।
बन्धनात्सुदृढं सूत्रं छिनत्त्यर्शो भगन्दरम् ॥ १४५ ॥

अथ नासिकाऽऽद्यर्शश्चिकित्सामाह—

नासानाभिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
त्रिष्वप्यर्शःसु कुर्वीत तत्र तत्र यथोचितम् ॥ १४६ ॥

अथ चर्मकीलचिकित्सामाह—

चर्मकीलन्तु संछिद्य दहेत्क्षारेण चाग्निना ॥ १४७ ॥

अथार्शोऽपथ्यान्याह—

वेगावरोधं स्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटकासनम् ।
यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ १४८ ॥

इति पञ्चमोऽर्शोऽधिकारः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठो जठराग्निविकाराधिकारः ॥ ६ ॥

तत्र सन्निकृष्टनिदानपूर्वकजठराग्निविकारानाह—

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥ १ ॥

अथ मन्दाग्निलक्षणमाह—

स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा भुक्ता विपच्यते ।
छर्दिः सादः प्रसेकः स्याच्छिरोजठरगौरवम् ॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णाग्निलक्षणमाह—

मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखम् ।
अत एव हि केनापि मतस्तीक्ष्णाग्निरुत्तमः ॥ ३ ॥

अथ विषमाग्निलक्षणमाह—

अशिता खलु मात्राऽपि विषमाग्नेस्तु देहिनः ।
कदा चित्पच्यते सम्यक्कदा चिन्न विपच्यते ॥ ४ ॥
तस्याध्मानमुदावर्त्तं शूलं जठरगौरवम् ।
प्रवाहणमतीसारस्तथा स्यादन्त्रकूजनम् ॥ ५ ॥

अथ समाग्निलक्षणमाह—

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
एषां मध्ये तु सर्वेषां समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ६ ॥

तन्त्रान्तरे तु—

अतिमात्रमजीर्णेऽपि गुरु चान्नं समश्नतः ।
दिवाऽपि स्वपतो येन पच्यते सोऽग्निरुत्तमः ॥ ७ ॥

*एतेन तीक्ष्ण उत्तम उक्तः । स च मधुरस्निग्धादिभोज्यसम्पत्त्वादुत्तमः । तर्हि कथं तीक्ष्णस्य विकारमध्ये गणना ? उच्यते—समोऽग्निः क्षुधाविघातादाश्वेव तथा विकारं न करोति । तीक्ष्णस्तु स्वल्पकालमपि क्षुधाविघातादाश्वेव पैत्तिकान् विकारान् कुरुते । इत्याहोत्तरत्र—तीक्ष्ण इति ॥ ७ ॥

तीक्ष्णः पित्तसमुत्थानान्विषमो वातहेतुकान् ।
तथा करोति मन्दाग्निर्विकारान् कफसम्भवान् ॥ ८ ॥

अथ भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

बह्वत्तिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निर्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात् ।
तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभूदुपेक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥ ९ ॥

अथ भस्मकस्य सोपद्रवमरिष्टमाह—

तृट्स्वेददाहमूर्च्छाऽऽदीन्कुर्यादेषोऽत्यग्निसम्भवान् ।
पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ १० ॥

अथाजीर्णस्य विप्रकृष्टनिदानमाह—

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥११॥

*सन्धारणात् क्षुधामूत्रपुरीषादीनाम् । स्वप्नविपर्ययाद्=दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात् । "लघु चापी" त्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥ ११ ॥

अन्यच्च—

तृष्णाभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ १२ ॥

*परिप्लुतेन=व्याप्तेन ॥ १२ ॥

अजाजीर्णप्राप्तिकारणमाह—

अनात्मवन्तः पशुवद् भुञ्जते येऽप्रमाणतः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ १३ ॥

*उक्तकारणेभ्योऽतिमात्रान्नभोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणम्, अजीर्णश्च बहुव्याधीनां कारणमित्याह—अनात्मेति । अनात्मवन्तः=अबुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य=विसूच्यादेर्मूलं=कारणम् ॥ १३ ॥

अन्यच्च—

प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ १४ ॥

*रोगसंघातः=रोगसमूहः । अजीर्णविनाशाद्धि विनश्यति ॥१४॥

अथाजीर्णसामान्यलक्षणमाह—

ग्लानिगौरवविष्टम्भभ्रममारुतमूढताः ।
विबन्धो वा प्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ १५ ॥

*मारुतमूढता=वायोरवरोधः । विबन्धः=मलाप्रवृत्तिः ॥ १५ ॥

अथ सन्निकृष्टकारणसहिताजीर्णभेदानाह—

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ १६ ॥

*"त्रिभिरि"त्येकशो न तु मिलितैः । केचित्तु सुश्रुतादयः । रसशेषतः भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः, सोऽपि पच्यते, भुक्त-

स्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्कः सारो, रसशेषः, तस्माच्चतुर्थमजीर्णम् । ननु आमाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेदः ? उच्यते-आमं मधुरतां गतमपक्कमन्नमेव । रसशेषस्तु भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः सचापक्क इति भेदः ॥ १६ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठञ्चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ १७ ॥

*निर्दोषं=गौरवभ्रमशूलादिदोषजनकम् । दिनपाकि च=अहोरात्रेण पाकं यातीति स्वभावः, यत्तु मात्राकालसात्म्यादिदोषाद्दिनान्तरे पाकं याति तद्दिनपाकि । अत एव "याममध्ये न भोक्तव्यमि"ति वचनम् ॥ तदेवाह—वदन्तीति । प्राकृतम्=अविकारकम् । प्रतिवासरं=प्रतिदिनभावि । "भुक्तं यावन्न जीर्णं तावदजीर्णमि"त्युच्यते । एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वे शयनं प्रियशब्दादिसेवनादिकम् । न चात्राहारस्य निषेधः ।

*"प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति" ।
*इति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥ १७ ॥

अथामाजीर्णलक्षणमाह—

तत्रामे गुरुतोत्क्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते ॥ १८ ॥

*गुरुता उदराङ्गयोः । उत्क्लेशः=उपस्थितवमनमिव । अक्षिकूटः=अक्षिपुटकः ॥ १८ ॥

अथ विदग्धाजीर्णलक्षणमाह—

विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ १९ ॥

*विविधा रुजः=ओषचोषादयो दाहादयश्च ॥ १९ ॥

अथ विष्टब्धाजीर्णलक्षणमाह—

विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ २० ॥

*वातवेदनाः=तोदभेदादयः । स्तम्भोऽङ्गानाम् । मोहो=मूर्च्छा ॥ २० ॥

अथ रसशेषाजीर्णलक्षणमाह—

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे ॥ २१ ॥

अथाजीर्णोपद्रवानाह—

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणञ्चाप्यजीर्णतः ॥ २२ ॥

अथातिशयितेभ्योऽजीर्णेभ्यो विसूच्यादिरोगानाह—

आमं विदग्धं विष्टब्धमित्यजीर्णं यदीरितम्।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ २३ ॥

*नात्र यथासंख्यम्। तदा विष्टब्धाद्विलम्बिका भवितुमर्हति। सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतोऽजीर्णाद्विसूच्यादित्रयोत्पत्तिः ॥२३॥

अथ विसूचिकानिरुक्तिमाह—

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्सन्तिष्ठतेऽनिलः।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ २४ ॥

अथ विसूचिकानिदानमाह—

न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः।
मूढास्तामजितात्मनो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ २५ ॥

*विदितागमाः=ज्ञातायुर्वेदाः ॥ २५ ॥

अथ विसूचिकालक्षणमाह—

मूर्च्छाऽतिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥२६॥

*उद्वेष्टनं हस्तपादयोः। शिरसो भेदः=शिरःशूलम् ॥ २६ ॥

अथ विसूचिकोपद्रवानाह—

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता।
अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः ॥ २७ ॥

*अमी=निद्रानाशादय उपद्रवाः। सर्वेषामेव रोगाणां घोराः=भयङ्कराः। विसूच्याः पञ्च दारुणाः=विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा दारुणाः=प्राणभयङ्कराः ॥ २७ ॥

अथालसकलक्षणमाह—

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्यत्यथ कूजति।

निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥ २८ ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु ॥ २९ ॥

*आनह्यते=आध्मायते । प्रताम्यति=ताडयति । कूजति=आर्त्तनादं करोति । कुक्षावजीर्णेन निरुद्धो मारुत उपरि धावति=हृदयकण्ठादिकं गच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

काश्यपस्त्वाह—

नाधो याति न चाप्यूर्द्ध्वमाहारो यो न पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः ॥ ३० ॥

अथ विषूचिकाऽलसकयोररिष्टमाह—

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥३१ ॥

*सर्वे विमुक्ताः=शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः ॥ ३१ ॥

अथ विलम्बिकालक्षणमाह—

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यत्र ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥३२॥

*भृशदुश्चिकित्स्यां=प्रत्याख्येयामनुपचरणीयाम् । इदमसाध्यञ्चेति जेज्जटः ॥ ३२ ॥

अथ जीर्णाहारलक्षणमाह—

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अथाजीर्णचिकित्सामाह—

हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन च ।
सैन्धवेन युता वा स्यात्सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३४ ॥
गुडेन शुण्ठीमथ चोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ३५ ॥

अथ गुडाष्टकमाह—

व्योषं दन्ती त्रिवृच्चित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितम् ।
तच्चूर्णं गुडसम्मिश्रं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ ३६ ॥

एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं प्लीहपाण्डूवामयापहम् ॥ ३७ ॥

*सर्वचूर्णसमो गुडो देयः ॥ ३६-३७ ॥

दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चाम्लतक्रेण ।
सप्ताहादग्निकरं पाण्डूवर्शोनाशनं परमम् ॥ ३८ ॥
तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितम् ।
विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥ ३९ ॥
वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।
कणासिन्धुवचाकल्कं पीत्वा वा शिशिराम्भसा ॥४०॥

*जलमत्र शरावमात्रम् । वचा कर्षार्द्धमिता । द्वयोश्चूर्णमुष्णेन जलेन पिबेत् । "कणाऽऽदिकल्कं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते" । इत्यनेनान्वयः ॥ ४० ॥

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ४१ ॥
भवेद्यदा प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसैन्धवाभ्याम् ।
विचूर्णितां शीतजलेन भुक्त्वा भुञ्ज्यादशङ्कं मितमन्नकाले ॥४२॥
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दन्दह्यते हृच्च गलश्च यस्य ।
द्राक्षां सितामाक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढ्वाऽभयां चापि सुखं लभेत॥४३॥

अथ हिङ्ग्वष्टकमाह—

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ ४४ ॥

*अजमोदाऽत्र "यमानी" अग्नेरत्यन्तदीपनत्वाद् । जीरके द्वे= शुक्लं कृष्णं, धरणमत्र मानं तेन समधरणधृतानां=तुल्यमानगृहीतानाम्, शुण्ठ्यादीनां भागाः सप्त, तत्राष्टमो भागो हिङ्गुतः ॥ ४४ ॥

अथ वृहदग्निमुखचूर्णमाह—

द्वौ क्षारौ चित्रकं पाठा करञ्जं लवणानि च ।

सूक्ष्मैलापत्रकं भार्गी क्रिमिघ्नं हिङ्गु पौष्करम् ॥ ४५ ॥
शटी दार्वी त्रिवृन्मुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।
वृक्षाम्लं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुञ्चिका ॥ ४६ ॥
अम्लवेतसमम्लीका यवानी देवदारु च ।
अभयाऽतिविषा श्यामा हपुषाऽऽरग्वधं समम् ॥ ४७ ॥
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लौहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ॥ ४८ ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्दिवसत्रयम् ॥ ४९ ॥
दिनत्रयन्तु शुक्तेन तथाऽऽर्द्रकरसेन च ।
अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥ ५० ॥
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मञ्च प्लीहानं गुदजानि च ॥ ५१ ॥
उदराण्यन्त्रवृद्धिञ्च अष्ठीलां वातशोणितम् ।
प्रणुदत्युल्वणान्दोषान्नष्टाग्निं च प्रदीपयेत् ॥ ५२ ॥

*द्वौ क्षारौ=स्वर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च । वृक्षाम्लं= "विषाम्बिल" इति लोके । श्रेयसी=हरीतकी । उपकुञ्चिका="मग-रैला" इति लोके । अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यम् । श्यामा= प्रियङ्गुः । मुष्ककः="घण्टापारुल्" इति लोके । कोकिलाक्षः="कोइ-लषा" इति लोके ॥ ४५–५२ ॥

अथ वैश्वानरक्षारमाह—

स्नुह्यर्कचित्रकैरण्डवरुणं सपुनर्नवम् ।
तिलापामार्गकदलीपलाशं तिन्तिडी तथा ॥ ५३ ॥
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत्प्रस्थं भस्माखिलं यथा ।
जलाढके विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥
सुप्रसन्नं विनिस्राव्य लवणप्रस्थसंयुतम् ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णीकृतं पुनः ॥ ५५ ॥
यवानीजीरकव्योषस्थूलजीरकहिङ्गुभिः ।

पृथगर्धपलैरेभिश्चूर्णितैस्तद्विमिश्रयेत् ॥ ५६ ॥
आर्द्रकस्वरसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत्प्रातर्हि मात्रया ॥ ५७ ॥
तस्मिञ्जीर्णेऽन्नमश्नीयाद्यूषैर्जाङ्गलजै रसैः ।
ईषदम्लैः सलवणैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ॥ ५८ ॥
एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शस्तं हि तक्रं वा भोजने हितम् ॥ ५९ ॥
मन्दाग्न्यर्शोविकारेषु वातश्लेष्मामयेषु च ।
अश्मर्यां शर्करायाञ्च विएमूत्रानिलरोगिषु ॥ ६० ॥

अथ लवणभास्करमाह—

सामुद्रलवणं कार्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्षं विडसैन्धवधान्यकम् ॥ ६१ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकम् ।
तालीशं केशरं चव्यम*लवेतसकं तथा ॥ ६२ ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥ ६३ ॥
दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेला चार्द्धकर्षिका ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ॥ ६४ ॥
भक्षयेच्छाणमानन्तु तक्रमस्तुककाञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयम् ॥ ६५ ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरम् ।
शूलं शोथं श्वासकासाऽऽमदोषांश्चापि हृद्रुजम् ॥ ६६ ॥
अश्मरीं शर्कराञ्चापि पाण्डुरोगं क्रिमीनपि ।
मन्दाग्नि नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम् ॥ ६७ ॥
हिताय सर्वलोकानां भास्करेण विनिर्मितम् ।
हन्यात्सर्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयम् ॥ ६८ ॥
*अत्र दाडिमस्य बीजानां कर्षचतुष्टयमितं देयम् ॥ ६१–६८ ॥

अथ वडवाऽनलचूर्णमाह—

सैन्धवसमूलमगधाचव्यानलनागरं पथ्या ।

क्रमवृद्धमग्निवृद्धौ वडवाऽनलनाम चूर्णं स्यात् ॥ ६९ ॥

अथ द्वितीयं वडवाऽनलचूर्णमाह—

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जबिल्वाग्निभिः सितातुल्यैः ।
वडवाऽनल इव जरयति बहु गुर्वतिभोजनं चूर्णम् ॥ ७० ॥

अथ समशर्करचूर्णमाह—

एलात्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्पञ्चषडुत्तरा ॥ ७१ ॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ७२ ॥

अथाजीर्णेरसाः ।

तत्र क्रव्यादरसमाह—

द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदम् ।
मृतलोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥ ७३ ॥
संचूर्ण्य सर्वं सम्मिश्रं द्रावयित्वाऽग्नियोगतः ।
सम्यग् द्रुतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ॥ ७४ ॥
पुनः सञ्चूर्ण्य तत्सर्वं लोहपात्रे निधापयेत् ।
जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पलशतं क्षिपेत् ॥ ७५ ॥
चुल्यां निवेश्य तद्यत्नान्मृदुना वह्निना पचेत् ।
रसे तस्मिन्घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥ ७६ ॥
पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
भावना तत्र दातव्या पश्चात्संशोषयेच्छनैः ॥ ७७ ॥
भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्द्धेन विडेन च ॥ ७८ ॥
भावयेत्सप्तकृत्वस्तु चणकाम्लजलेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥ ७९ ॥
रसः क्रव्यादनामाऽयं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिहलराजाय बहुमांसाशिने पुरा ॥ ८० ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसम् ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात्पिबेत्तक्रं ससैन्धवम् ॥ ८१ ॥

अत्यर्थं गुरु यद् भुक्तमतिमात्रमथापि च।
तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥ ८२ ॥
शूलं गुल्मञ्च विष्टम्भं प्लीहानमुदरं तथा।
रसः क्रव्यादनामाऽयं विनिहन्ति न संशयः ॥ ८३ ॥

*इति क्रव्यादरसोऽजीर्णे रसेन्द्रचिन्तामणौ रसरत्नप्रदीपे च ॥ ७३–८३ ॥

अथ ज्वालाऽनलरसमाह—

क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं समम्।
सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिग्रुजा जटा ॥ ८४ ॥
एतत्सर्वं जयाशिग्रुवह्नीनां केवलैर्द्रवैः।
भावयेत्रिदिनं घर्मे ततो लघु पुटे पचेत् ॥ ८५ ॥
मार्कवस्य द्रवैर्घृष्टो रसो ज्वालाऽनलो भवेत्।
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरम् ॥ ८६ ॥
हन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमग्निमार्दवम्।
श्लेष्महृल्लासवमनमालस्यमरुचिं जयेत् ॥ ८७ ॥

*अथ पञ्चकोलम्—

*पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।

*जयाऽत्र विजया। मार्कवः=भृङ्गराजः। इति ज्वालाऽनलो रसोऽजीर्णे रसरत्नप्रदीपे ॥ ८४–८७ ॥

अथाग्निकुमाररसमाह—

टङ्कणं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विषात्।
कपर्दः स्वर्जिका क्षारो मागधी विश्वभेषजम् ॥ ८८ ॥
पृथक् पृथक्कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणम्।
जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः।
विषूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥ ८९ ॥

*क्षारो=यवक्षारः। इत्यग्निकुमारो विसूच्यामजीर्णे रसरत्नप्रदीपे रसेन्द्रचिन्तामणौ च ॥ ८८–८९ ॥

अथ रामबाणरसमाह—

(रसेन्द्रचिन्तामणौ)

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मर्दितम् ॥९०॥
माषमात्रमनुपानसेवितं रामबाणगुडिका रसायनम् ।
बिल्वपत्रमरिचेन भक्षितं सद्य एव जठराग्निवर्द्धितम् ॥९१॥
वातो नाशमुपैति चार्द्रकरसैर्निर्गुण्डिकाया द्रवैः—
पित्तं नाशमुपैति धान्यकजलैर्वासा त्रिदोषं हरेत् ।
श्लेष्मा सिन्धुहरीतकीभिरुदरं क्वाथैश्च पौनर्नवैः—
शोथं पाण्डुगदं निहन्ति गुडिका रोगार्त्तिविध्वंसिनी ॥९२॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकमामवातखरदूषणं जयेत् ॥ ९३ ॥
दीयते तु मरिचानुपानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
रोचनः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥९४॥

*पारा भाग १ । विष भाग १ । लवङ्ग भाग १ । गन्धक भाग १ । मरिच भाग २ । जायफल भाग आधा ॥ ९०-९४ ॥

अथ शङ्खवटीमाह—

(रसरत्नप्रदीपे)

पलं चिञ्चाक्षारं पलमितमिदं पञ्चलवणं
द्वयं सम्यक्पिष्टं भवति लघुनिम्बूफलरसैः ।
ततः पिष्टे तस्मिन्पलपरिमितं शङ्खशकलं
क्षिपेद् वारान्सप्त द्रवमिह च तेनैव विधिना ॥ ९५ ॥

पलप्रमाणं कटुकत्रयञ्च पलार्द्धमानं वचहिङ्गुभागः ।
विषं पलद्वादशभागयुक्तं तावद्रसो गन्धक एष प्रोक्तः ॥ ९६ ॥

बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत्सेवया साम्यात्सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥ ९७ ॥
सर्वोदरेषु शूलेषु विसूच्यां विविधेषु च ।
अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता ॥ ९८ ॥

अथ बृहच्छङ्खवटीमाह—

स्नुह्यर्कचिञ्चाऽपामार्गरम्भातिलपलाशजान् ।
लवणानाददीतैषां प्रत्येकं पलमात्रया ॥ ९९ ॥
लवणानि पृथक्पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
स्वर्जिका च यवक्षारष्टङ्कणं त्रितयं पलम् ॥ १०० ॥
सर्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मं चूर्णं विधाय च ।
निम्बूफलरसे प्रस्थसम्मिते तत्परिक्षिपेत् ॥ १०१ ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वह्नौ प्रताप्य तु ।
वारान्निर्वापयेत्सप्त सर्वं द्रवति तद्यथा ॥ १०२ ॥
नागरं त्रिपलं ग्राह्यं मरिचन्तु पलद्वयम् ।
पिप्पली पलमाना स्यात्पलार्द्धं भृष्टहिङ्गुतः ॥ १०३ ॥
ग्रन्थिकं चित्रकञ्चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पृथक्कर्षद्वयोन्मितम् ॥ १०४ ॥
रसो गन्धो विषं चापि टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि कर्षमात्राणि सर्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ॥ १०५ ॥
शरावार्द्धेन चुक्रेण वटिकां तस्य कारयेत् ।
माषप्रमाणां सद्वैद्यैर्बृहच्छङ्खवटी स्मृता ॥ १०६ ॥
सर्वाजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
विसूच्यलसकादीनां सद्यो भवति नाशनी ॥ १०७ ॥

अथाजीर्णकण्टकरसमाह—

टङ्कणकणाऽमृतानां सहिङ्गुलानां समं भागम् ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बूनीरैर्वटी कार्या ॥ १०८ ॥
वटिकां कलायसदृशीमेकां द्वे वा समश्नीयात् ।
सत्यमजीर्णे शान्त्यै वह्नेर्बृद्ध्यै कफध्वस्त्यै(क) ॥ १०९ ॥

(क) अथाजीर्णारिरसमाह—

शुद्धसूतं गन्धकञ्च पलमात्रं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥ १ ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धूत्थं त्रिपलं मतम् ।
चतुःपलानि विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ २ ॥

अथ विसूचिकाचिकित्सामाह—

जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विसूचिकाम् ।
सतैलं कारवेल्लयम्बु नाशयेद्धि विसूचिकाम् ॥ ११० ॥
बालमूलस्य तु क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विसूचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥ १११ ॥
बिल्वनागरनिक्काथो हन्याच्छर्दिविसूचिकाम् ।
बिल्वनागरकैटर्यक्काथस्तदधिको गुणैः ॥ ११२ ॥

*कैटर्यः=कट्फलः ॥११२ ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायाविशुष्का वटिका कृता सा हन्याद्विसूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ११३ ॥

*अनुभूतमिदम् ॥ ११३ ॥

अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वस्य लालया पिष्ट्वाऽञ्जनाद्धन्ति विसूचिकाम् ॥ ११४ ॥
विसूच्यामतितृष्णायां तक्रं दधि समं जलम् ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥ ११५ ॥

स्वक्पत्रकैरण्डकशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः ।
उद्वर्त्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वञ्च तदर्थकारि ॥११६॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैले तु साधितम् ।
विसूच्यां मर्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणम् ॥११७ ॥
पिपासायां तथोत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा पीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ११८ ॥

अथोत्क्लेशस्य लक्षणमाह—

उत्क्लिश्यान्नञ्च निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितम् ।
हृदयं पीडयते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ ११९ ॥

पुटानि सप्त देयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥
भक्षयेद् द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद् रोचयेदपि ॥ ३ ॥
इत्यधिकः पाठः क चिद् दृश्यते ।

अथ दारुषट्कमाह—

सरुग् वाऽऽनद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत्।
दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः॥ १२०॥

*हैमवती=श्वेतवचा॥ १२०॥

तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्त्तिं जठरे निहन्यात्।
स्वेदो घटैर्वाऽप्यथ वाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथाऽन्यैरपि पिण्डतापैः॥१२१॥

अथालसकविलम्बिकयोश्चिकित्सामाह—

विलम्बिकाऽलसकयोरयमेव क्रियाक्रमः।
अत एव तयोरुक्तं पृथङ् नहि चिकित्सितम्॥ १२२॥

अथ भस्मकरोगचिकित्सामाह—

तं भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमन्दहिमस्थिरैः।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः॥ १२३॥
अत्युद्भूताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पींषि।
संसेवेत यवागूं समपिष्टे पयसि सर्पिषा सिद्धाम्॥ १२४॥
असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम्।
श्यामात्रिवृद्विपक्कञ्च पयो दद्याद्विरेचनम्॥ १२५॥
यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम्।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा॥ १२६॥

सिततण्डुलसितकमलं छागक्षीरेण पायसं सिद्धम्।
भुक्त्वा च तेन पुरुषो दशदिवसात्तुच्छभोजनो भवति॥१२७॥

अथ विशिष्टद्रव्याजीर्णे विशिष्टं पाचनद्रव्यमाह—

अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम्।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरपि घृतं हितम्॥ १२८॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः॥ १२९॥

नारिकेलफलतालबीजयोः पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः।
क्षीरमेव सहकारपाचनं चारमज्जनि हरीतकी हिता॥१३०॥
मधूकमालूरनृपादनानां परूषखर्जूरकपित्थकानाम्।
पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं घृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव पथ्यम्॥ १३१॥
खर्जूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं विश्वौषधं कुत्र च भद्रमुस्तम्।

यश्चाङ्कबोधिद्रुफलेषु शस्तं प्लक्षे तथा पर्युषितं प्रपीतम् ॥ १३२ ॥
तण्डुलेषु च पयः पयस्वथो दीप्यकस्तु चिपिटे कणायुतम् ।
षष्टिका दधिजलेन जीर्यते कर्कटी च सुमनेषु जीर्यति ॥ १३३ ॥
*सुमनेषु=गोधूमेषु जीर्यति ॥ १३३ ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्गपाको भवेज्झटिति मातुलपुत्रकेण ।
खर्जूरिकाबिसकशेरुसितासु शस्तं शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम्१३४॥
*मातुलपुत्रकं=धत्तूरफलम् ॥ १३४ ॥
कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलत्थाश्चाविलम्बितम् ।
दध्ना जलेन जीर्यन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु ॥ १३५ ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि कृशरां सैन्धवं पचेत् ।
माषेण्डरीं निम्बुफलं पायसं मुद्गयूषकः ॥ १३६ ॥
वटो वेसवाराम्नवङ्गेन फेनः समं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति ।
कणामूलतो लड्डुकापूपसट्टाऽऽदिपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥१३७॥
*वेसवारः="वगस" इति लोके । तद्यथा—

*स्नेहो निशाहिङ्गुलवङ्गकैलाधान्याकजीरार्द्रकनागराणि ।
अम्लोषणं सैन्धवचूर्णमन्ने यथोचितं संस्कृतये प्रणीतम् ॥२॥ इति ।
*सट्टा=सटकपानविशेषः="मण्ड"माण्डेति लोके ॥ १३७ ॥
किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांसभोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥ १३८ ॥
आममाम्रफलं मत्स्यं तद्बीजं पिशिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवक्षारः शीघ्रं पाकमुपैति हि ॥ १३९ ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि भुक्त्वा ।
काशस्य मूलं परिपिष्य पीतं सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥१४०॥
*कपोतो धवलः पाण्डुः ॥ १४० ॥
मांसानि सर्वाण्यपि यान्ति पाकं क्षीरेण सद्यस्तिलनालजेन ।
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्रिसारक्वथितेन पाकः ॥ १४१ ॥
*चञ्चूकः="चेचू" इति लोके । गायत्री=खदिरः ॥ १४१ ॥
पालङ्किकाकेबुककारवेल्लीचार्वाकवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।

उपोदिकाऽलाबुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघरवश्च पक्का ॥१४२॥(क)

*मेघरवः="चौरा" इति लोके ॥ १४२ ॥

विपच्यते शूरणको गुडेन तथाऽऽलुकं तण्डुलधावनेन
पिण्डालुकं जीर्यति कोरदूषात्कशेरुपाकः किल नागरेण ॥ १४३ ॥

लवणस्तण्डुलतोयात्सर्पिर्जम्बीरकाद्यम्लात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकाच्चैलम् ॥ १४४ ॥
क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्वत्यं कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥ १४५ ॥

*मण्डकः="मांड" इति लोके ॥ १४५ ॥

रसालं जीर्यति व्योषात्खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुस्तेन तथेक्षुश्चार्द्रिकारसात् ॥ १४६ ॥

जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्यामभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रदिष्टम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं जीर्णो भवेत्क्षारगणस्तथाऽम्लैः ॥१४७॥

*इरा=मदिरा ॥ १४७ ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वा जीर्णं तोयजातं निहन्यात्तत्र क्षौद्रं भद्रमुस्तं विशेषात् ॥१४८॥

*तत्र=तोयाजीर्णे ॥ १४८ ॥

इति षष्ठो जठराग्निविकाराधिकारः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः कृमिरोगाधिकारः ॥ ७ ॥

तत्र कृमिभेदानाह—

क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ १ ॥

अथ कृमिनिदानमाह—

बहिर्मलकफास्रग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ॥ २ ॥

*तत्र तेषु बाह्याः क्रिमयो मलोद्भवाः=त्वग्लग्नबहिर्मलस्वेदसंभवाः॥२॥

(क) पटोलवंशाङ्कुरकारवेल्लीकालान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं मद्यतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ग्रन्थान्तरे इत्यधिकः पाठः ।

अथ बाह्यकृमिरूपमाह—

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्ष्याश्च नामतः ॥ ३ ॥

*तिलानामिव प्रमाणानि परिणाहानि संस्थानान्यवयवसन्निवेशा· वर्णा येषां ते, द्विधा–तत्र 'यूकाः=बहुपादाः कृष्णाः केशाश्रयाः । लिक्ष्याः=सूक्ष्माः श्वेता वस्त्राश्रयाः ॥ ३ ॥

अथ बाह्यकृमिविकारमाह—

द्विधा ते कोठपिडिकाः कण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ४ ॥

अथाभ्यन्तरकृमिविप्रकृष्टनिदानमाह—

अजीर्णभोजी मधुराम्लसेवी द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जी च दिवाशयी च विरुद्धभोजी लभते क्रिमींश्च ॥ ५ ॥

अथ जातकृमिलक्षणमाह—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम् ॥ ६ ॥

अथ कफोत्पन्नक्रिमीणां विप्रकृष्टनिदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥ ७ ॥

*शुक्तं=कालान्तरेणाम्लीभूत इक्षुरसविकारः ॥ ७ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
पृथुब्रध्ननिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ८ ॥
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ।
च्युरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ॥ ११ ॥

*ब्रध्नः=चर्मलता । रूढः=अङ्कुरितः । तनवः परिणाहेन तथा दीर्घास्तनुदीर्घाः । च्युरवश्च्युरवनामानः । तत्कर्त्तव्यविकारा हृल्लासादयः ॥ ८–११ ॥

अथ रक्तोत्पन्नक्रिमीणां विप्रकृष्टं निदानमाह—

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ १२ ॥

अथ रक्तजानाह—

रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ॥ १३ ॥
केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १४ ॥

*सौरसमातृभ्यां सह वर्त्तन्त इति सहसौरसमातरः ॥ १४ ॥

अथ पुरीषजक्रिमीणां विप्रकृष्टनिदानमाह—

माषपिष्टाम्ललवणगुडशाकैः पुरीषजाः ॥ १५ ॥

अथ पुरीषजक्रिमिलक्षणमाह—

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥
तदाऽऽस्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः।
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १६ ॥
विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः ॥ १७ ॥

*वृद्धास्तेऽधोविसर्पिणः स्युः, यदा ते आमाशयोन्मुखा भवेयुरित्यन्वयः। ते विमार्गगाः सन्तो विड्भेदादीन् जनयन्तीत्यर्थः ॥१६-१७॥

अथ क्रिमिचिकित्सामाह—

विडङ्गव्योषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥ १८ ॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं रुच्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १९ ॥
विडङ्गशृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम्।
पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिजांश्च गदाञ्जयेत् ॥ २० ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम्।